

פרק שביעי

הצנעת שם המחבר ושם החיבור

כתיבת ספר והפצתו לציבור הרחב בימינו, כוללת בתוכה מספר עניינים הנראים לנו היום כמובנים מאליהם. ברור לנו שהמחבר יתן שם ליצירתו. מסתבר מאוד ששם היצירה יעיד בדרך כלל על תוכנה. ברור לנו גם שהמחבר יקרא את שמו על יצירתו בצורה ברורה.¹ אפשר שיהיו מקרים בודדים שבהם ירצה המחבר להעלים את שמו, אבל אלו הם מקרים חריגים. בדרך כלל יש לחיבור הקדמה, או מבוא, או פתח דבר, או כולם יחד. ברצוננו לבדוק כיצד התפתחו מרכיבים אלו במשך הדורות, ואם אכן הם היו מובנים מאליהם.

א. שם המחבר

(א) תקופת עילום שם המחבר, והסיבות לכך

במסכת בבא בתרא דף יד ע"ב-טו ע"א נאמר:

תנו רבנן סדרן של נביאים יהושע ושופטים ושמואל וכו', ומי כתבן משה כתב ספרו ופרשת בלעם ואיוב, יהושע כתב ספרו ושמונה פסוקים שכתורה, שמואל כתב ספרו

1 כדאי לציין כאן לדברי ר' יעקב סקילי, בספרו תורת המנחה, מהד' רב"א חפץ, צפת, תשנ"א, פרשת בהר-בחקתי, דרשה נ, עמ' 459: "והחכמה היא כנגד הכל שיש בה ז' ענינים, וכל ענין וענין יש בו שבעה דברים והם הדי דברים שצריך האדם לדעת בספר, כמו שאמר אריסטו בתחלת ספר הטבעים, שם הספר, ושם אומרו, ומעלת הספר, וחלקיו, ועניניו, ופירושו, ותועלותיו". פרופ' י' גלוקר כתב לי בטובו, ותודתי נתונה לו בזה, שעניין זה לא נמצא בכתבי אריסטו, אבל הדברים מופיעים בספריהם של כמה מהמפרשים היווניים של אריסטו בסוף התקופה העתיקה, ומקור העניין, ככל הנראה, בראש האסכולה הניאופלטונית באתונה במאה החמישית לפני הספירה, הוא פרוקלוס. לדיון מפורט בדברים אלו ראה: J. Mansfeld, *Prolegomena, Questions to be Settled before the Study of an Author, or a Text*, E.J. Brill, 1994. נראה שדבריו של אותו מפרש יווני במקורם, או בכלי שני, או בתרגום ערבי, היו למראה עיני ר"י סקילי, והוא דימה שהם דברי אריסטו עצמם.

אציין כאן לדברי הקראי נסי בן נח, מקדמוני הקראים, שכתב כי יש שמתנה דברים שעל מחבר הספר להודיע לקורא. ואכתוב כאן רק שניים מהם בלשונו, ובקיצורים: "הג' שם הספר וכנויו ויחסו... הד' אל מי יודע הספר למי עושהו ומי בעליו" (מובא אצל ש' פינסקר, ליקוטי קדמוניות, ויזן, תר"ך, ח"א, עמ' לח-לט). ובהמשך דבריו הוא חוזר ומפרט את כוונתו ותוהו חמש הוכחות שמהן נרע כי הוא מחבר הספר.

ושופטים ורות, דוד כתב ספר תהלים... ירמיה כתב ספרו וספר מלכים וקנינות... עזרא כתב ספרו ויחס של דברי הימים עד לו.

לאמור, היתה מסורת לרבותינו על זהותם של כותבי ספרי הנביאים והכתובים. ועתה צא וראה, האם כותבים אלו ציינו את שמם בספרים שכתבו? האם הם הודיעו לקורא כי הם מחבריו של ספר מסוים? בספרים שכתב שמואל אין לנו כל רמז כי אכן הוא הכותב. וכבר כתב ר"י אברבנאל בהקדמתו לספר שמואל:

ראיתי להקדים לפירוש הספר הזה (ספר שמואל) שתי חקירות כוללות בעניניו. האחת למה נקרא שמו ספר שמואל. ואין לנו שנאמר שהיה זה לפי ששמואל הנביא ע"ה כתבו כפי קבלתם ז"ל בפ"ק דבבא בתרא, ושהיה מיוחס הספר למחבר אותו, כי לא נקראו ולא יוחסו ספרי הקודש לאשר כתבם, כי הנה ספר שופטים שמואל כתבו, וספר מלכים כתבו ירמיהו הנביא, ולא נקראו על שמם.²

לגבי יהושע לכאורה יש שינוי, שהרי בפתיחת ספרו נאמר: "ויהי אחרי מות משה עבד ה' ויאמר ה' אל יהושע בן נון משרת משה לאמור", היינו יהושע מחזר כאן. ברם מובן כי עדיין אין מכאן ראיה כי יהושע כתב ספר זה.³ באופן דומה ניתן לומר גם לגבי ספר ירמיהו. הוא פותח במלים: "דברי ירמיהו בן חלקיהו מן הכהנים אשר בענתות בארץ בנימין", ואף מצאנו בו מעין סיום: "עד הנה דברי ירמיהו" (נא, סד), אבל מובן שאין מכאן ראיה כי ירמיהו הוא אכן כותב הספר. הוא הדין ביחס לשאר ספרי הנביאים שיש בהם כותרת פתיחה מעין זו.

ברור אפוא, כי כשחז"ל קבעו את שם כותבי הספרים, הם עשו זאת על פי מסורת שהיתה בידם. הוכחה פשוטה לכך הוא ספר ישעיהו. ספר זה פותח בפסוק: "חזון ישעיהו בן אמוץ אשר חזה על יהודה וירושלים" וגו'. והנה ביחס לספר זה אומרים חז"ל באותו מקור, בבבא בתרא, כך: "חזקיה וסיעתו כתבו ישעיה, משלי, שיר השירים וקהלת". ורש"י שם מפרש: "חזקיה וסיעתו, בני דורו שהאריכו ימים אחריו, כתבו ישעיה, שהרגו מנשה (יבמות מט ע"ב), ולא כתב ספרו, שלא היו הנביאים כותבים ספריהן אלא לפני מותם". מכאן למדנו כי לדעת חז"ל, משפט הפתיחה של ישעיהו אינו מלמדנו על כותב הספר. לדרכנו למדנו, כי גם משלי, שיר השירים וקהלת, הפותחים כולם בהודעה על שם המחבר, לא נכתבו דווקא על ידי מחברם,⁴ ואין משפט הפתיחה שבראש הספר מלמדנו בוודאות על

2 ר"י אברבנאל מסביר אח"כ, כי הספר נקרא שמואל על שום "להיות תומר הספר וספוריו ודרושו ענינים מתיחסים כולם אל שמואל הנביא" עיי"ש שהאריך בזה, וגם הוסיף ותן טעם שני לקריאת הספר בשם שמואל, שכעיקרו של דבר הוא דומה לטעם הראשון.

3 הסגנון של הפתיחה, שהוא כגוף שלישי אינו מלמד דבר, שהרי מצאנו גם בספרים אחרים שלעתים הם כותבים בסגנון שאינו מלמד על דיבור ישיר.

4 ר"י אברבנאל, בפתיחתו לפירוש על תרי עשר, כתב כי יש הסבורים שמשפטי הפתיחות של נביאים אלו נכתבו ע"י עזרא. גם ביחס לספרים אחרים סבור אברבנאל כי הם לא נכתבו כפי הנאמר ע"י המסורת התלמודית. וכך כתב בהקדמתו לפירוש על נביאים ראשונים: "ואל תחמה על אשר נטיתי מדעת חז"ל בזה, כי גם בגמ' לא הסכימו על הדברים האלה וחלקו שם, אם משה כתב ספר איוב, ואם

הכותב.⁵ לכל היותר מלמדנו משפט הפתיחה כי הדברים נאמרו על ידי הנביא, אבל אין ראייה שהוא כתבם.

אבל לא כן היא דעת ר' יום טוב ליפמן הלר, בהקדמתו לחיבורו תוספות יום טוב על המשנה. אלו דבריו:

כי כן כל מחבר ספר ראשונים גם אחרונים קראו בשמות לחיבוריהם, למען נוכל ספר שמו בכל הארץ לאמור בספר פלוני כתב כך וכך, אבל יש שקוראו בשם עצמו של המחבר, ויש יקראהו לפי ענינו ונושאו. ושניהם מן הנביאים למדו, כמו יהושע, שמואל, ישעיה, ירמיה, ודומיהם, וכן שופטים, מלכים, תהלים, ומה יקר אם צדקו

כתב יהושע שמונה פסוקים מהתורה, ואחרי שחז"ל עצמם ספקו בקצת המאמר אינו מתבטל אם אני אבחר בקצת דרך יותר ישר ונאות כפי טבע הפסוקים ויושרם". יש להוסיף בעניין זה כי ר' אריה ליב ממין בחיבורו גבורות ארי על יומא נד ע"א ד"ה תיובתא, סבור, בניגוד לעמדת חז"ל, כי עזרא אינו מחבר דברי הימים, אלא הוא ליקט ממקורות קדומים שהיו לפניו. וראה עוד מ' בחיאר, 'תורת התעודות של בעל שאגת אריה', מגדים, ב (תשמ"ז), עמ' 9-22.

5 אבל ר' יוסף ן' כספי בספרו חצוצרות כסף (בתוך: עשרה כלי כסף, פרסבורג, תרס"ג) על ריש קהלת, עמ' 186, כתב: "אמר אבן כספי הנה ששלמה ע"ה הניח בראש ספרו שם מחברו כי הודיענו שהוא ע"ה ח(ו)[ני]בר זה הספר... ואחר שם מחבר הספר כמנהג הפילוסופים (ראה לקמן פרק שמיני, ליד הערה 6) הודיענו כונת הספר כולו והוא אמרו הכל הבלים אמר קהלת".

כדאי לציין כאן לדברי הגר"א בפירושו למשלי, מהד' ר"מ פיליפ, פתח תקוה, תשמ"מ. בראש משלי כתב: "משלי שלמה בן דוד מלך ישראל, כי הלומד בספר צריך לידע מי חיברו, כי אם יהיה המחבר גדול בחכמה כדאי יהיה בספרו חכמות גדולות, וכן ביראה, וכן בחכמה". צא וראה שכדברים אלו כתב גם רד"ק בפירושו למשלי שנדפס לאחרונה מכתב יד, ראה בפרק שמיני הערה 79. במשלי כ כג כתב הגר"א: "כי אנשי כנסת הגדולה שסדרו [ספרין] נביאים וכתובים, סדרו בתהלים שנאמר על פי דוד ברוח הקודש, גם כן שאר עניני השבח וההודאה לא-ל יתברך אשר חוברו על ידי שאר האנשים ברוח הקודש. ובראש אותם הדברים כתבו שם המחבר כמו מזמור לאסף, ותפלה למשה ודומיהם. וכן במשלי... ובסוף הספר קבעו דברי אגור (ל, א) וגם דברי למואל (לא, א). וזהו שאמר כאן 'גם אלה לחכמים', כלומר 'חכמים' חיברו זה ברוח הקודש ולא שלמה. ולכך אמר אחר כך (כה, א) 'גם אלה משלי שלמה', לפי שהפסיק בדברי שאר החכמים". ר"מ פיליפ העיר שהמשפט האחרון ('ובראש אותם... ודומיהם' וכו') ליתא בכ"י. בראש פרק ל על הפסוק: "דברי אגור בן יקה", כתב הגר"א: "כי אנשי כנסת הגדולה סדרו בכל ספר כל מה שנעשה ברוח הקודש מענינו. כמו בספר תהלים סדרו מה שאמר אסף, הימן וידותון ענינים על מוסר, תוכחה ודברי זמירות, שבח והודאה לא-ל יתברך. ובראש אותו הענין כתבו שם המחבר, כמו הימן (תהלים פח, א), ואסף (שם נ, א), וידותון (שם סב, א)". ר"מ פיליפ העיר כי המשפט האחרון ('ובראש אותו ענין' וכו') ליתא בכ"י. לא נראה שדברי הגר"א בכ"י משקפים עמדה אחרת שלו ביחס לשם המחבר, שהרי כל פירושו בנוי על העובדה שיש להזכיר את שם המחבר, וכן מדבריו בראש משלי שכתבנו קודם, ושם אין נוסח אחר בכ"י, עולה כי אכן זו שיטתו, היינו שהמחבר צריך לכתוב את שמו בראש ספרו. יש לציין עוד לדברי הגר"א בראש ביאורו לספרא דצניעותא: "תאנא כו' עד במתקלא [וז הפתיחה של ספרא דצניעותא] הוא כמו הקדמה, כמו כל התחלות, כמו משלי שלמה כו' עד יראת ה', הקדמה למשלי במה הספר מדבר, וכן בכל הספרים". אמנם אין מדובר כאן על שמו של המחבר, אבל הדברים דומים לדבריו במשלי. עוד נוסף כאן כי "בכל הספרים" יש הקדמות, ונראה שכונתו לשאר ספרי התנ"ך, וראה לקמן, פרק שמיני, ראש סעיף ב. ובהערות שם.

שנים יחדיו. וכן שלמה קרא לספר החכמה משלי שלמה על שם הנושא ועל שם המחבר, ואף דברי קהלת לפי פירוש חכמינו ז"ל שפירש רש"י מלת דברי הוא הנושא שהם דברי תוכחות.

אבל לעניות דעתי דבריו צריכים עוד לפנים, וכפי שהסברנו לעיל. דומה שההסבר הפשוט לעובדה שהנביאים לא כתבו את שמם כמחברים, הוא משום שהם לא חשבו עצמם כמחברים. רוצה לומר, הרי דבריהם הם דברי נבואה הנאמרים מפי הבורא, ואין לראות בהם יצירה עצמית של הנביא. ואף אם תאמר הרי לא סגנונו של נביא זה כנביא זה, ויש בידם חירות מסוימת לגבי יצירתם, מכל מקום בסופו של דבר אלו הם דברי הבורא, ועל כן אין הנביא נחשב כמחבר. אף ספרי הכתובים נכתבו ברוח הקודש⁶ ולפיכך אין לראות בהם יצירות עצמאיות לחלוטין. הנביא, אפוא, הוא שליח ה' והוא מוסר את דברי ה' אל העם. לכן המשפט: "דברי ירמיהו" וכד', בא לומר כי הנביא משמש כאן כמדבר וכמוסר דברים מאת ה', ותו לא. כך גם כוונת משפט הפתיחה של ספר דברים: "אלה הדברים אשר דבר משה אל כל ישראל" וגו'. אלו הם דברי ה' המועברים אל העם על ידי משה.

אמנם יש הסבורים כי יש הסבר אחר להעדר שמם של הכותבים. לדעתם, אף אם הנביאים נחשבים כמחברים של ממש, הם לא ימצאו לנכון להזכיר את שמם על יצירתם. זאת משום שכך היה הנוהג המקובל באותה תקופה אצל כל העמים. כל המעיין בספרות עמי הקדם, בבבל, באשור ועוד, יווכח כי כולה היא ספרות אנונימית. אף הספרות האכדית היא אנונימית. אלא שלגבי הספרות האכדית, בשונה משאר העמים, נמצאו קטלוגים שבהם נזכרו שמות המחברים או המסדרים של יצירות מסוימות. אבל ביצירה עצמה אין זכר לשם המחבר או המסדר. ההסבר לנוהג זה, לפי דעתם הוא:⁷

הללו ראו ביצירותיהם מעין הגשת קרבן לאל היודע הכל. מספרים על פילוסוף יווני ששם את ספרו תחת הירך של מזבח האלה, בכך הגיש את ספרו ממש קרבן. המשורר בתהלים (מ, ז-ח) מספר שעקב מצב מסוים נבצר ממנו מלהגיש קרבן: "זבח ומנחה לא חפצת... עולה וחטאה לא שאלת אז אמרתי הנה באתי במגילת ספר כתוב עלי". לאמור, קבלתי עלי בנדר להגיש לאל המושיע מגילת ספר במקום קרבן.

הסבר זה, אף שאפשרי הוא לגבי עמי הקדם, אין הוא אפשרי לגבי משורר תהלים. המשורר הרי פירש את דבריו בהמשך: "לעשות רצונך א-להי חפצתי ותורתך בתוך מעי, בשרתי צדק בקהל רב הנה שפתי לא אכלא" וגו'.

6 ראה מורה נבוכים, חלק ב, פרק מה.

7 ראה על כל האמור: חיים מ"י גבריהו, 'לבעיית עילום שמות נביאים, מחברים ומסדרים בספרות המקרא', דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה א, המקרא ועולמו, ירושלים, תש"ן, עמ' 45-46. חלק מהאמור הוא כתב בקיצור גם במאמר 'השם והספר', ספר הזכרון למרדכי יוד, קברצת יבנה, תשמ"א, עמ' 387-395.

לאמור, המשורר כאות תודה, מתחייב לשמור את האמור בספר התורה, או לפרסם את צדקת הבורא בקהל רב.⁸ יתר על כן, אף אם נקבל את הדברים שהגשת הספר היא כקרבן, הרי מדיני הקרבן הוא שיהא הזבח נזבח⁹ לשם בעליו, ואם כן אדרבה, סביר שיהא שמו של מחברו כתוב עליו.¹⁰ מובן שאפשר לומר שאין זו טענה, הואיל והדמיון של יצירה לקרבן אינו חייב להיות דמיון מושלם. מכל מקום, נראה שיש הסבר אחר לנוהג היהודי, הוא ההסבר אשר אמרנו לעיל.

אולם בזמן מסוים חל מפנה בתרבות העולמית, והוחל בהזכרת שמם של המחברים. ברור שהמפנה לא אירע בבת אחת, אלא התרחש בכל תרבות בהתאם לצורך הרוחני שלה. יוצאת מהכלל היא תרבות ישראל. תקופת עילום שם המחברים המשיכה בה בהתמדה,¹¹ והיא מקיפה את כל הספרות החיצונית (למעט חשמונאים ב'), את כתבי כת מדבר יהודה, ואת כל ספרות חז"ל.¹²

אין אנו יודעים מהי הסיבה לתקופה כה ממושכת של עילום שם המחבר. הסבר לכך נתן בעל ספר חסידים, ואלו דבריו:¹³

לכך חכמים הראשונים לא היו כותבים ספריהם בשמם ולא היו מניחים לכתוב שמם על ספריהם כגון מי שחבר תורת כהנים מכילתא ברייתות ומדרשים ואגדות ותקוני עולם¹⁴ כגון מסכת סופרים ולא כתבו בספריהם אני פלוני בר פלוני כתבתי וחברתי

8 עיין פירוש ראב"ע ורד"ק שם.

9 משנה, זבחים, פ"ד מ"ו.

10 ואכן כתקופה שלאחר המצאת הדפוס, היא התקופה שבה כתבו מחברים את שמם, נתפרש פסוק זה כך שכתבת ספר היא מעין קרבן. כך כתב רא"ל האשקי בהקדמת ספרו לב האריה, ווילהרמשדורף, תל"ד. דבריו הובאו ע"י הרחיד"א, בפירושו ברית עולם לספר חסידים, סימן תקל, ומחברים אחרים.

11 אולם גבריהו הנ"ל סבור, כי אף אצלנו היתה תקופה בה נכתבו שמות המחברים, ולאחר כמאה, או מאה וחמישים שנה, חזרה תקופת עילום השם לקדמותה. לדעתו חל הדבר סמוך לחורבן ובימי גלות בבל. אז ניתנו הכותרות לספרי הנביאים, דוגמת: דברי ירמיהו וכד', שמטרתן לגלות מי הוא המחבר. ראה מאמרו הנ"ל עמ' 46-47. לדעתי, לא כן הדבר, וכאמור לעיל יש לומר שאף שדברי הפתיחה הם מאת הכותב, מטרתם לא היתה ללמדנו על זהותו של הכותב.

12 אף פילון האלכסנדרוני כתב את ספריו בעילום שם המחבר. ביחס לספר בן סירא ששמו מופיע בסוף ספרו, סבור גבריהו הנ"ל, עמ' 48, כי זו תוספת מאוחרת של מעתיק. רק יוסף בן מתתיהו פתח את ספרו מלחמות היהודים: "אני יוסף בן מתתיהו מן הכהנים אשר בירושלים". עי' גבריהו, עמ' 47.

13 ספר חסידים, סימן שסו, מהד' ר"ר מרגליות, ירושלים, תשל"ח, עמ' רעא, וכן במהד' ר"י הכהן ויסטינצקי, מהד' שנייה, פפד"מ, תרפ"ד, סי' תתרנב, עמ' 265. והעיר ויסטינצקי: "מצינו לספרים הראשונים שנקראו על שם מחבריהם כמו יהושע, שמואל, ישעיה, ירמיה, יחזקאל, וכן ספרי חכמינו אבן עזרא, רש"י, רא"ש ורבינו בחיי". ברם אין זו שאלה, שהרי בעל ספר חסידים דייק ואמר ולא כתבו בספריהם "אני פלוני בר פלוני", כלומר בספר עצמו אין כל רמז לשמו של המחבר. וביחס לשם הספר, אין בדינו ראייה כי יהושע או שמואל וכד' הם שנתנו שם זה לספר. יתר על כן, לקמן בסעיף ב, אות (א), הוכחנו כי לספרים ניתן שם על פי תוכנם, ולא כדבריו. גם ביחס לספרים האחרים שהזכיר, אין ספק כי המחברים לא קראו להם בשם זה, אלא הם נקראו כך בדורות מאוחרים.

14 ר"ר מרגליות בהערותיו כתב שאולי צ"ל: וסדרי עולם, והכוונה לסדר עולם רבה וזוטא, אבל קשה להבין כיצד יפרש את ההמשך "כגון מסכת סופרים".

זה ספר כדי שלא יהנה בעוה"ז ויפגום שכרו לעוה"ב, או היו ממעטים לו בעוה"ז זרעו ושם טוב מזרעו כנגד הנאה שנהנה בעוה"ז שקבל הנאה על שמו.

אולי ניתן, על יסוד האמור עד עתה, לשער שיש לכך הסבר אחר. רוצה לומר, מחברי הספרים רצו כי יתייחסו לספריהם כפי שהתייחסו לספרים הקדומים להם. לפיכך נקטו את הדרך שנקטו הנביאים, לאמור, הם לא פירשו את שמותיהם. אמנם ביחס לספרות חז"ל, דומה שיש לעילום השם סיבה אחרת. ספרות חז"ל הכוללת את המשנה, מדרשי הלכה ואגדה ואת התלמודים, אינה יצירה של איש אחד. זו היא יצירה המורכבת משכבות שונות, שנוספו זו על גבי זו במשך דורות. נכון הוא שאנו מוצאים שחז"ל ייחסו את חיבורן של יצירות מסוימות לחכמים בודדים, ואולי המפורסמת ביותר מביניהן היא המשנה, ששמו של ר' יהודה הנשיא נקשר אליה. אבל גם במקרה זה, כמו בשאר המקרים, אי אפשר לומר על ר' יהודה הנשיא שהוא מחבר המשנה במוכן המקובל כיום. די לציין את העובדה שיש חומר שהוא קדום לו, והוא שיקעו ביצירתו כמעט כפי שהוא ומבלי לשנותו. ברור אם כן, שאין אפשרות לומר כי חכם מסוים הוא מחברה של יצירה זו או אחרת. אין כאן אפוא עילום שם מכוון, אלא מבחינה מעשית לא ניתן כאן להצביע על חכם מסוים ולייחס לו את חיבורה של כל היצירה.

(ב) התחלת הזכרת שם המתבר על ידי הפייטנים

דומה כי התחלת ציון שמות המחברים ביהדות נעשתה על ידי הפייטנים הקדומים. נכון שהיקפו של פיוט קטן בדרך כלל מהיקפו של ספר, אבל גודלו של החיבור אינו הגורם לאזכור שם המחבר או להעלמתו. לפיכך אנו יכולים להזכיר כאן את אשר נאמר ביחס לפיוט וכתובת שם מחברו. בעל ספר חסידים נתן דעתו לשינוי שחל בעניין שם המחבר, והסביר מה טעם החלו הפייטנים לרמוז את שמם. אלה דבריו:¹⁵

בראשונה לא היו פייטנים עושין חרוזות ולא שמם מיוסד עליהם בשירות תורה נביאים וכתובים,¹⁶ כי בשביל להזכיר שמם לא יסדום, וברכות שתיקנום אנשי כנסת הגדולה אין שמם מיוסד ולא בחרוזות, ומאחר שהרשעים עושים פיוטים לא נאמר כלום כי איך יתכן שפיוטי הרשעים ישמע, אך שוא לא ישמע א-ל (איוב לה, יג), ולא היו יודעים איזה פיוט של צדיקים, וכדי שלא יאמרו רשעים אמרום תיקנום(ם) הצדיקים שמם בפיוטיהם,¹⁷ אם צדיק עשה הפיוט ושאינ¹⁸ הלשון טוב כפיוטי

15 ספר חסידים, מהד' ר"י הכהן ויסטינצקי, מהד' שנייה, פפד"מ, תרפ"ד, סימן תע, עמ' 133.

16 דברים אלו קשים, שהרי שמם של המחברים בשירות שכתג"ך כתוב ומפורש. כגון: "אז ישיר משה ובני ישראל" (שמות טו, א), "אז ישיר ישראל" (במדבר כא, יז), "ותשר דבורה וברק בן אבינועם" (שופטים ה, א), ועוד. ואין מן הצורך לומר, שכרוב מזמורי תהלים נמצא שם המחבר במשפט הפתיחה. ייתכן וכוונתו לומר כי אין שם המחבר רמז בתוך היצירה עצמה בצורה של אקרוסטיכון וכד', ועדיין צריך בירור.

17 מ"מ ולאטקין, שמות הספרים העבריים, שוייץ, תש"י, עמ' 19 הערה 5, ציין לספר חסידים והקשה: "קשה להניח שזהו הטעם האמתי, כי באופן זה, למה הפייטנים מזכירים לפעמים שמות הקרובים

הרשע מוטב שיאמרו של צדיקים, שזכות מי שעשה הפיוט נזכר לטובה לאומרו, ורשעת רשעים נזכרת לרעה לאומרי פיוטיהם,¹⁹ וכיון שהתחילו הצדיקים לעשות פיוטים ושמם רמוז בהם ולא יוכלו הרשעים לומר²⁰ אנו עשינו אותם²¹ והיו מקנאים...

הסבר אחר לתופעה זו נאמר על ידי פרופ' עזרא פליישר:²²

אקרוסטיכון-החתימה שהשימוש בו נפוץ מאוד בשירת הקודש העברית למן הפייטנות הקלאסית²³ אינו המצאה יהודית. מומחים לשירה מן התקופה ההלינסטית

שלהם, או הנם מרמזים לענינים אחרים כמו, למשל, לשם העיר וכדומה". אבל אין זו קושיה, כי לשיטת ספר חסידים ניתן לומר שאף בזה רמזו לייחוסם. ייתכן גם שהפייטנים המאוחרים כבר הוציאו את המנהג מכוונתו הראשונה, כפי שהדבר קורה בהרבה מנהגים.

כלומר: אף שאין. 18

ראוי לציין כאן לדברי ר' אלעזר מגרמיזא בספר חכמת הנפש, מהד' בני ברק, תשמ"ו, פרק סג, עמ' קי: "שאלו בני העיר ראויים לכך שיהיו נשמעים לטוב ומטה את לבם אחר הרע כדי שיכשלו ומצליח את דברי <הרע כדי שיהיו נמשכים> אחריו ויכשלו. ולא עוד אלא שהרע יעשה ספרים ויהיו לדורות ויעשה פיוטים נאמרים לדורות והטוב לא יהיה לו כן <כל זה כדי להיות> (כדי) שגם הדורות שעתידין <להיות> אינם ראויים. וכדי שיכשלו גם הם מניחין מן השמים כל זה ומגלגלין חובה ע"י חייב לפי שגלוי לפניו שהדורות שעתידין אינם ראויים, ומניח לזה שאינו הגון קודם לכן עשות ספרים ופיוטים. שאם זכו הדורות היה מניח אלה הספרים ופיוטים טובים לעשותם".

19

מובן שאף פרט זה אינו בדוק, ובמשך הזמן אף גרם לטעויות בייחוס פיוטים. די לציין כי היו שקבעו כי מחבר מסוים הוא שבתאי על יסוד זאת, ולא צדקו בזה. הדברים ארוכים, ואציין רק לדברי ר"י שור בפירושו לספר העתים, תקונים ומלואים, עמ' 363, אות כב, וכדבריו כתב גם רח"א שפירא, בסוף חיבורו משיב מפני הכבוד, בספרו חמשה מאמרות, ברגסס, תרפ"ב. אפשר לצרף לכאן את היחוס של תפילת נשמת כל חי לשמעון, על פי ראשי התיבות, שהיו שאמרו שהכוונה לשמעון כיפא הנוצרי, ראה מחזור ויטרי עמ' 282, מהד' ר"א גולדשמידט עמ' תיב, הערה 19, ובציוניו.

20

מן הראוי לציין כי מאוחר יותר מצאנו הסבר דומה לזה הקשור לכתיבת ספרי קבלה ולציון שמו של המחבר. כך כתב ר' שם טוב גאון, מתלמידי הרשב"א, בספרו בדי הארון (נדפס בתוך ספר עמודי הקבלה, ירושלים, תשס"א, עמ' יז): "אשר עוד בקשה נפשי ומצאתי דבר שצריך להזהר בו כל איש אשר רוח ה' בקרבו... וידעתי שימצא ספרים רבים מחברים בחכמה הזאת ואפשר שקבל השלם הזה ראשי פרקים ויבא לעיין באותם הספרים ויפל בפח יקוש... ואולי כי אותו המחבר לא היה מקובל איש מפי איש ככל הצורך... או שמצא גם הוא ספרים אחרים... והוא לא ידע והעתיק דברים רבים לחבר חבור אחד אשר לא ידע דרכם ותחבולות חכמתם ושנה כונתם במילה אחת... כבר הכריזו על זה המשכילים הראשונים ובעלי המוסר שלא יקרא החכם בשום ספר עד שידע שם מחברו, והוא הנכון, כי בהיותו יודע מי חברו יתפרסם אצלו דרכו וכתתו איש מפי איש עד בני דורו, וידע אם הוא בר סמכא וממי קבל ואם נתפרסמה חכמתו ורבותו, כי אפשר שהיה גדול בחכמה אחת ולא באחרת". והוא חזר על כך גם בהמשך דבריו בראש עמ' כ. וראה לקמן פרק שמיני, סעיף ה, הערה 170 על פירוש הטור לתורה.

21

שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים, תשל"ה, עמ' 88. 22

היינו לאחר אמצע המאה הששית. ראה פליישר. שם. עמ' 119. 23

הקדומה כבר חיפשו חתימות באפוסים של הומורוס.²⁴ אפרם הסורי, מגדולי משורריה הנוצרים של בבל, בן אמצע המאה הרביעית, כבר חתם חלק מיצירותיו, וכן, כנראה, גם גדול משוררי השומרונים, מרקה, באותה מאה. פייטנינו בתקופה הקדם קלאסית, שכולם מאוחרים למאה הרביעית, אי אפשר שלא ידעו את שיטת החתימה באקרוסטיכון, ואם לא נהגו בה בשירתם הרי זה רק מפני שלא רצו. קשה לדעת למה. אפשר שיש כאן אות לענוותנותם המופלגת של משוררי התקופה, ושמה עדות לכך שבימיהם עדיין יצרו פייטנים מלכתחילה בשביל עצמם בלבד, מבלי להעלות על הדעת את האפשרות שיצירותיהם ישמשו חזנים אחרים ויאמרו בפני קהל אחר.

לאור האמור עד עתה דומה שאנו יכולים לשער שיש לתופעה זו הסבר אחר. אפשר שהפייטנים הללו נהגו כפי שנהגו שאר המחברים והיוצרים היהודים בזמנם. היינו, אין כאן תופעה ייחודית המאפיינת את פייטני הפיוט הקדום, אלא יש כאן המשך לאופי היצירה היהודית, שיש בה עילום שם המחבר. ברם יש ליתן את הדעת כי הפייטנים פעלו כבר לאחר חכמי המשנה והתלמוד. לאמור, אם לעיל אמרנו כי היצירה היהודית בתקופת חז"ל נשאה אופי שכבתי-קיבוצי, היינו עשוייה משכבות שונות, ואינה מעשה ידי אדם אחד, הרי שאין לומר כן ביחס לפייטנים, ולכן נראה שקשה לומר כי הם העלימו את שמם משום שהם המשיכו לנהוג כמנהג קודמיהם. לכן אפשר שנימוקו של פרופ' פליישר אכן מסביר יותר טוב מדוע עדיין ממשיך נוהג זה אצלם.

אמנם עד שאנו מחפשים אחר נימוק מיוחד לדרכם של הפייטנים, שמא ניתן להעלות נימוק אחר, ההפוך מנימוקו של פליישר. לאמור, כיוון שיצירת הפייטנים היא יצירת קודש, והיא מהווה חלק מתפילה, היא נעשית אפוא נחלת הכלל, ומשום כך אין חשיבות, ואולי אף לא יאה הדבר, לציין את שמו של המחבר.

אף שכאמור לא מצינו שימוש באקרוסטיכון בתקופה הקדומה לפייטנות הקלאסית, יש להניח, וכפי שכתב פליישר, כי ידעו על קיומו. ואכן מצאנו לחז"ל כמה דרשות בענין זה. אנו קוראים בתנחומא, האזינו, אות ה:

הלה' תגמלו זאת (דברים לב, ו), הה"א רחוקה מן השם למה, שהוא סיום חתימתו של משה, קח ראשי תיבות של פסוקים עד ה"א מהלה', כגון ה"א מהאזינו, יו"ד מיערוף, כ"ף מכי שם ה' אקרא, ה"א מהצור, שי"ן משחת לו, ה"א מלה', ותמצא שהכל עולה בגימטריא משה וזו היא חתימתו של משה, כאדם שמסיים ספרו וחותר את שמו בסיום ספרו, ולכך הה"א רחוקה מהשם.²⁵

24 ראה ליברמן, יונית, עמ' 210-211, שדן בעניין זה. הוא גם מציין, שיש הסבורים שכבר כאלף השני לפני הספירה השתמשו במזרח באקרוסטיכון לציון שם המחבר.

25 כדאי לציין בזה לדברי ר' יצחק ב"ר יהודה הלוי בספרו פענח רזא על התורה, בתחילת פרשת האזינו שכתב: "הקשה מוהר"ר יצחק בר ברוך מה נשתנית שירה זו שלא נזכר בה שם משוררה, כמו אז ישיר משה, אז ישיר ישראל, וחשך דבורה, וכן כולם, ואמר שגם כאן הוא רמז, כי ראשי הפסוקים עד פסוק

למדנו מכאן כי מדרש זה מכיר כנראה את רעיון החתימה²⁶ על ידי המחבר בראשי השורות של יצירתו.

וכן מצאנו ידיעה על רעיון זה בפסיקתא רבתי סימן מו, מהד' איש שלום, דף קפז ע"א:

ולפיכך ניצל אדם הראשון מדין בזכות השבת שפייסה בעבורו, ולפיכך אמר אדם הראשון אותו מזמור בלשון שירה טוב להודות לה' (תהלים צב, ב) וגו'. ובא משה והתחילו בראשי אותיות שמו מזמור שיר ליום השבת טוב להודות לה' וגו'.

כלומר, המלים: מזמור שיר ליום השבת, מרמזות לנו בראשיתן: למשה. משה עשה כן במתכוון, כדי לרמוז לשמו.

החכמים מכירים אפוא את רעיון החתימה בראשי האותיות, אלא שלא עשו בו שימוש.²⁷

זכור ימות עולם שהוא פרשה אחרת, בסימן הזי"ו ל"ך הם בגימטריה משה, עיין עליהם". דברים אלו הם ממש דברי המדרש, אלא שהוא כתב כן בשם ר"י בר ברוך.

26 רמ"מ כשר, תורה שלמה, כרך יט, דף שעט ע"א, הסביר את כוונת התלמוד (גיטין ס ע"א): "תורה חתומה ניתנה", וכתב על פי רש"י כי יש שלושה מושגים במלה 'חתומה'. בהערה הוסיף ואמר כי הביטוי 'חתומה' כולל גם רמז למדרש זה.

27 על המקור הראשון עמד רי"ב לוינון בספרו בית האוצר, וילנא, תר"א, עמ' 286, וכתב: "וגם אם נאמר שהמאמר הזה במדרש תנחומא הוא הוספה מהאחרונים כמו שנרשם בצדו, וכפי הנראה שם הוא מדברי ר' משה הדרשן [יש להעיר על דבריו, כי בתנחומא דפוס קושטא רפ"ח לא נמצא מאמר זה, והוא נמצא לראשונה בדפוס מנטובה שכ"ה. מאמר זה נמצא בתוך קטע גדול שאינו בדפוס קושטא, ובסוף הקטע נאמר בסוגריים: "כך נמצא בספר הרב ר' משה הדרשן", ונראה שלכך כיוון לוינון], עכ"פ נראה מזה ברור כשמש שבזמן חיבור המדרש תנחומא היו המחברים נהגים לחתום את שמם על זה האופן, וזמן חיבור המדרש תנחומא אם כי לא ידענו בבירור גמור, עכ"פ כבר היה בזמן רש"י". לא נתברר כיצד הסיק כי כך נהגו בזמן חיבור התנחומא, הרי יכול להיות שזו הוספה מאוחרת לאחר חיבורו. ואכן, ליברמן, יוגית, עמ' 211, הערה 263, הביא את שני המקורות הללו מדברי חז"ל, וכתב על כך כי הואיל ועניין האקרוסטיכון לא נזכר בכל הספרות התלמודית, יש לשער שמקומות אלו הם הוספה מאוחרת במדרש.

יש להוסיף כי על יסוד המדרש ביחס למשה, מצאנו בספר המחכים, מהד' ר"י פריימן, קראקא, תרס"ט, עמ' 13: "ושמעתי כי יהושע יסדו [את עלינו לשבח] ככבוש יריחו וחתם בו שם קטנותו למפרע עי"ן דעלינו לשבח, שי"ן משלא עשנו, ו' מואנחנו כורעים, ה' מהוא א-להינו". וראה ערוגת הבשם, מהד' ר"א אורבך, ירושלים, תשכ"ג, חלק ג, עמ' 470, המסביר כי יהושע נהג כמשה, ולכן הסתיר את שמו בחתימתו, אלא שהלשון בערוגת הבשם משוכשת. וכן נאמר בסידור ר' שלמה מגרמיזא, מהד' ר"מ הרש"ל, ירושלים, תשל"ב, עמ' עה, על שלמה: "שמעתי ששבח זה [ברכת ישתבח] שלמה אמרו... ופתח ואמר ישתבח שמך לעד מלכנו הא-ל המלך ובראשי תיבות חתום שלמה, ומרוב ענוה יתירה שהיתה בו הקדים תיבת ישתבח עד שלא חתם שמו שלא ירגישו שהוא יסדו ולמד ממה רבינו שיסד מזמור שיר ליום השבת שראה בו בראשי תיבות משה והפסיק ליום בינתיים מרוב ענוה שהיתה בו שלא ירגישו שהוא יסדו". על תפילת נשמת כל חי ראה לעיל הערה 20. על תפילת בפי ישרים תתרוםם וכו' שרמוזים בה שמות יצחק ורבקה, מצאנו במספר מקורות, וראה מחזור ויטרי, מהד' ר"א גולדשמידט, עמ' רעה הערה 27, וראה גם הערה 28. דומה שיש לקשר לכאן את המובא בספר התדיר לר' משה ב"ר יקותיאל מרומי, מהד' בלוי, ניו יורק, תשנ"ב, עמ' רד: "ומצינו

ראוי לצרף לכאן גם את דברי התלמוד, שבת דף קה ע"א: "ר' יוחנן דידיה אמר אנכי (שמות כב, א) נוטריקון אנא נפשי כתבית יהבית". כלומר, ר' יוחנן רואה במלה הראשונה של לוחות הברית אקרוסטיכון, המעיד על הקב"ה ככותב הלוחות. שהרי פירוש דבריו הוא, אני (הקב"ה) עצמי כתבתי [ו]נתתי.²⁸

אכן, למרות שחכמינו כנראה הכירו את השימוש באקרוסטיכון, הם עצמם לא עשו בו שימוש. ברם בתקופה מאוחרת יותר, כנראה מן אחרי אמצע המאה השישית, החלו פייטנינו, כשהראשון הידוע לנו שנהג כן הוא ינאי,²⁹ לחתום את שמם בראשי השורות. אף כאן נביא את דברי פליישר בעניין זה:³⁰

חידוש גדול וחשוב חידשה הפייטנות הקלאסית ברשות שנתנה למשורריה לחתום את שמותיהם, באקרוסטיכון, ביצירתם. כבר צוין לעיל בתמיהה, שפייטני התקופה הקדם קלאסית לא נהגו כך, אף על פי שבשירת אומות העולם כבר היה הדבר מקובל זמן רב קודם לתקופתם. העובדה שהפייטנות הקלאסית גרסה את המנהג ואף קבעה אותו בסוגים הקומפוזיציוניים כמיץ חובה, קשורה כנראה בהתרחבות תפוצתה של הפייטנות באותה תקופה, וגם ב'מסחר' שאולי נתפתח אז ביצירות פיוטיות.³¹ חתימתו של פייטן על חיבור פיוטי לא זו בלבד שאישרה את בעלותו עליו בפני

בליקוטים ישנים [והעיר המהדיר שלא מצא את מקורו] כי תפלת מוסף של ר"ח רחל אמנו תיקנה כשצפתה ברוח הקודש שעתידות הנשים שלא להכשל בעגל... וכשכר זה זכו הנשים למצוה זו, וראייה לדבר שרחל תיקנה, שרמזה שמה בשלש תיבות ראשונה ראשי חרשים לעמך, בראשי תיבות רחל". אלא שכאן אין העניין מופיע בשם מדרש. וראה בדומה לכך על תפילת אבינו מלכנו, לקמן פרק שמיני, הערה 101.

28 ליברמן, שם, מביא מקור זה ומסביר, כי כיוון שמצינו מחלוקת מי כתב את הלוחות השניים, האם הקב"ה או משה (וראה לעיל פרק ראשון מה שכתבנו בעניין זה), לפיכך נתלה ר' יוחנן בדרש זה כדי להוכיח כי הקב"ה כתבם. מאידך מביא ליברמן, כי קיים דרש אחר, במדרש הגדול, דברים, ה, ו, עמ' קב: "אנכי, רבנן אמרי אנא נומיקה כתבית יהבית". ליברמן מוכיח כי "נומיקה", הוא נוטריקון, סופר, הוא משה רבינו. הרי לנו דרש שני כדעה החולקת, שגם הוא מתבסס על רעיון הנוטריקון.

29 אף האחרונים נהגו כן, כגון ר' יוסף חיים (בן איש חי) בחיבורו בן יהודע לכרכות כח ע"ב, הסביר ששמאל, שתיקן את ברכת המינים, רמז בחתימתה את שמו [שזכר אייבים רמכניע מינים, והאות ל' בתחילתה]. וכן ר"ח פאלאג'י בחיבורו כפר לחיים, איזמיר, תרכ"ח, דף ב ע"א, ד"ה והנה, כתב שבפיוט אתה כתנת ליזסי בן יזסי ייתכן שרמז שמו בתחילת העבודה ברי"ת יסדת וכו' [נהיינו, י' מהמלה: יסדת, ת' מהמלה הבאה אחריה: תבל, ו' מהמלה הבאה אחריה: והכל, וכן הלאה] יזסי תקנו והוא פייטן וכו' [לכאורה צ"ל: ובר, תחילת המלה: ובריות, ואולי יש לו כאן דרך אחרת ורמזה בגרשיים על המלה בן, ואנכי לא ידעתין יזסי". ברור שדבר זה רחוק, ולא ציינתי לזה אלא להראות עד כמה ראו להקדים את האקרוסטיכון, שהרי יזסי היה עוד לפני ינאי.

30 ראה לעיל הערה 22.

31 חמ"י גבריהו, במאמרו 'השם והספר', בתוך ספר הזכרון למרדכי ויזר, תשמ"א, עמ' 393, סבור כי הצדק עם פליישר, ומשווה זאת לנעשה בספרות היוונית במאה החמישית לפני הספירה. מסחר הספרים שהתפתח באתנה באותה העת, הוא אשר נתן דחיפה, לדבריו, לציין את שמות המחברים.

שומעיו והגנה על 'זכויותיו' (בעיקר לפרסום ולתהילה) אלא גם שימשה מעין אות לכשרותה של היצירה.³²

פליישר ממשיך ומתאר את ההתפתחות שחלה בצורת החתימה. בתחילה חתמו רק בשמם. לאחר מכן הוסיפו אף את שם אביהם, גם את שם עירם, וגם מלות ברכה ותפילה, כגון: 'יחי', או: 'חזק', ועוד. אף מקום החתימה בפיוט, ומספר הפעמים שהחתימה נמצאת אינו קבוע, ובדרך כלל הם אופייניים לכל פייטן ופייטן.

ועתה נשאלת השאלה: האם תקופה זו, מאמצע המאה השישית והלאה, מציינת מפנה בתקופת עילום השם ביהדות, ומעתה ואילך נמצא במפורש את שמות מחברי היצירות, או שמא רק הפייטנים הם שנהגו מעתה ואילך לחתום כך את שמם? כדי לענות על שאלה זו, נברר עתה כיצד נקבעו שמותיהן של היצירות ביהדות, ונראה כיצד נושא זה מתקשר עם האמור עד עתה.

ב. שם החיבור

(א) תקופת המקרא

נעסוק בראשונה בתקופת המקרא, ונבדוק כיצד מכנה המקרא עצמו את שמות חלקיו. הספר הנקרא בפנינו כיום חמישה חומשי תורה, נקרא בחומש האחרון מספר פעמים בשם תורה, כגון: "הואיל משה באר את התורה הזאת לאמר" (דברים א, ה), "וזאת התורה אשר שם משה לפני בני ישראל" (שם ד, מד),³³ "ויכתב משה את התורה הזאת ויתנה אל הכהנים בני לוי" (שם לא, ט), "ויהי ככלות משה לכתוב את דברי התורה הזאת על ספר עד תמם" (שם שם, כד),³⁴ "תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב" (שם לג, ד). אפשר ששם זה הוא קיצור של "ספר התורה" הנזכר במספר פסוקים, כגון: "אשר לא כתוב בספר התורה הזאת" (שם כת, סא), "ככל אלות הברית הכתובה בספר התורה הזו" (שם כט, כ), "לקח את ספר התורה הזו ושמתם אותו מצד ארון ברית ה' א-להיכם והיה שם בך לעד" (שם לא, כו). אין מן הצורך לומר ששם זה, תורה, נזכר בשאר ספרי המקרא.

32 ייתכן שפליישר רמז בזה לדברי בעל ספר חסידים שהובאו לעיל ליד הערה 15.

33 כן דעת מ' סגל, מבוא המקרא, ירושלים, תש"ו, ספר ראשון, עמ' 5 והערה 8. י"מ גרינץ, בספרו מבואי מקרא, ת"א, תשל"ב, עמ' 25, כתב כי הפסוק "וזאת התורה" וגר', עדיין יכול להתפרש בדוחק על המצוות האמורות לפני זה "הואיל משה באר את התורה הזאת", והוא הדין לכתוב "לשמור את כל דברי התורה הזאת" (דברים יז, יט), המופנה אל הכתוב שלפניו "וכתב לו [המלך] את משנה התורה הזאת", אבל כשאנו מגיעים לכתוב "תורה צוה לנו משה" קרוב לומר שמדובר ביחידה גמורה וידועה, וממנו יש להקיש על השאר. דומה בעיני שגם פסוקים נוספים שהזכירו כאן, אף הם מלמדים שהמדובר ביחידה גמורה.

34 וראה בפירושו הרמב"ן שם שהסביר כיצד יש ליישב את האמור בפסוק זה עם העובדה שלכאורה אין אנו נמצאים כאן בסיום הספר.

בנוסף לשם זה מצאנו גם את השם תורת הא-להים כפי שנאמר ביהושע כד, כו: "ויכתב יהושע את הדברים האלה בספר תורת א-להים", ויש מרבתינו³⁵ הסבורים שהכוונה לחמישה חומשי תורה. ואם ביחס לפסוק זה נחלקו רבותינו, דומה שכולם יסכימו באמור בנחמיה ח, יח: "ויקרא בספר תורת א-להים יום ביום". דומה לכך הוא האמור בישעיהו לד, טז: "דרשו מעל ספר ה'", שאותו מפרש אבי הרד"ק: "זה ספר תורת משה רבינו".

שם נוסף הוא ספר תורת משה, כפי שמופיע בציווי דוד לשלמה: "ושמרת את משמרת ה' א-להיך ללכת בדרכיו לשמור חוקותיו מצוותיו משפטיו ועדותיו ככתוב בספר תורת משה" (מלכים א ב, ג), או בקיצור: ספר משה. אמנם בחלק מהמקרים ניתן לומר ששם זה (ספר משה) מתייחס רק לספר דברים.³⁶

נמצאנו למדים כי במקרא עצמו יש מספר שמות לחלק הנקרא "תורה", ואין לו שם אחד בלבד. עם זאת ניתן לומר כי שמו הבסיסי של הספר הוא "תורה", או "ספר התורה", המורה על תוכנו העיקרי של הספר. לאמור, זהו ספר שעיקרו להורות לציבור את אורח החיים. לעתים מצטרף לשם החיבור גם שמו של נותן התורה, המחבר, או שמו של כותב התורה.

במקרא נזכרים ספרים נוספים הנקראים כנראה על פי תוכנם, כגון: "ספר מלחמות ה'" (במדבר כא, יד), "ספר דברי שלמה" (מלכים א יא, מא), "ספר דברי הימים למלכי ישראל" (שם יד, יט), "ספר דברי הימים למלכי יהודה" (שם שם, כט). מצאנו אף ששמו של ספר דברי הימים במלכות אחשורוש אינו קבוע,³⁷ שהרי פעם הוא נקרא בשם "דברי הימים"³⁸ (אסתר ב, כג), ובפעם אחרת הוא נקרא בשם "ספר הזכרונות"³⁹ דברי הימים" (שם ו, א). ברם ספרים אלו לא הגיעו לידינו. אכן מצאנו גם שמות של ספרים שכנראה הגיעו לידינו. בדברי הימים (א כט, כט) נאמר: "ודברי דויד המלך הראשונים והאחרונים הנם כתובים על דברי שמואל הראה ועל דברי נתן הנביא ועל דברי גד החזה". ההסבר הפשוט, וכן כתב

35 במסכת מכות יא ע"א, וראה עוד בתרגום יונתן וברש"י ורד"ק שם.

36 ראה: יהושע ח, לא; מלכים ב יד, ו; נחמיה יג, א; דברי הימים ב כה, ד; שם לה, יב (בשלושת האחרונים: ספר משה). אבל ביהושע כג, ו, נחמיה ח, א (בשניהם נאמר: ספר תורת משה), הכוונה לחמישה חומשי תורה. רמ"מ כשר, תורה שלמה, כרך יח, מילואים, פרק ב, דף שמב, אכן סבור כי 'ספר משה' מתייחס רק לספר דברים. כדרך אגב נציין כי במגילת 'מקצת מעשי תורה' שנתגלתה בקומראן, נמצא הביטוי 'ספר מושה' כמכוון לספר דברים. ראה מ' הרץ, האסופה המקראית, חלק א, ירושלים, תשנ"ו, עמ' 323, הערה 24.

37 נזכר שם גם "ספר דברי הימים למלכי מדי ופרס" (אסתר י, ב). אבל נראה שספר זה אינו בהכרח זהה עם ספר דברי הימים הנזכר אצל אחשורוש. כלומר, ספרו של אחשורוש הוא ספר פרטי, ולכן הוא מכתה גם בשם ספר הזכרונות, ואילו ספר זה הוא ספר כללי, המפרט את המעשים של כל המלכים.

38 מעניין כי התרגום מתרגם גם כאן את שם הספר כספר הזכרונות.

39 שם זה נמצא גם בעזרא ד, טו: "בספר דכתיב די אבהתך" (בספר הזכרונות של אבותיך). גם כאן משמע קצת שהמזכר בספר שהוא פרטי יותר מאשר כללי, אם כי אין ראיה ניצחת לכך.

במיוחס לרש"י שם, כי "דברי שמואל הראה" הוא שם ספר שמואל⁴⁰ הנמצא בידינו.⁴¹ ניתן להוסיף כאן גם את ספר נחום הפותח: "משא נינוה ספר חזון נחום האלקושי". לכאורה לפנינו שמו של הספר בראשו "ספר חזון נחום האלקושי".⁴² אלא שהרוצה לדחות יכול לומר שהכוונה היא שלפנינו ספר שנכתב בו חזונו של נחום האלקושי.⁴³ כמו כן מצאנו: "והנם כתובים על הקינות" (דברי הימים ב לה, כה), ואפשר שהכוונה כאן לספר הקינות,⁴⁴ הוא מגילת איכה.⁴⁵

לרשימה זו יש להוסיף את "ספר הישר" (יהושע י, יג; שמואל ב א, יח). לא נתפרש בבירור תוכנו של הספר, וכיצד מתקשר שם הספר לכך. כבר חז"ל נתחבטו בזה⁴⁶ והציעו שלוש הצעות. לאמור, אפשר שהכוונה לספר בראשית, שמוזכרים בו האבות הנקראים ישרים. אפשר שהכוונה לספר דברים, שנאמר בו "ועשית הישר והטוב בעיני ה'" (דברים ו, יח). אפשר שהכוונה לספר שופטים, שנאמר בו "איש הישר בעיניו יעשה" (שופטים יז, ו).⁴⁷

מהאמור עד עתה עולה, כי במקרא עצמו נקראים הספרים על פי תוכנם.

- 40 יש לציין, כי בניגוד לפסוקים שראינו עד עתה, היה ניתן לצפות שיהיה כתוב: "ספר דברי שמואל הראה", אבל המלה "ספר" נעדרת מן הכתוב. לפיכך ניתן לומר שכוונת הפסוק היא, שדברי דוד נכתבו יחד עם דברי שמואל ודברי נתן ודברי גד, אבל לא נאמר בכתוב מהו שמו של ספר זה.
- 41 ר"י אברבנאל בהקדמתו לנביאים ראשונים, ד"ה ואמנם הפועל, כתב: "ואמנם ספר שמואל מי כתבו? הנה מלבד מה שכתבו בו חז"ל, הנה בדברי הימים נאמר במיתת דוד 'ודברי דוד המלך הראשונים והאחרונים הנם כתובים על דברי שמואל הראה ועל דברי נתן הנביא ועל דברי גד החוזה' וגו', וזה יורה ששמואל כתב ספרו והשלימו נתן וגד כדבריהם ז"ל".
- 42 לדעת רש"י במקום (לפי הנוסח שעמד לפניו המלה חזון נוקדה בקמץ תחת האות ח', ולפיכך המלה "חזון" אינה סמוכה למלה נחום. וראה על כך במנחת שי שם): "ספר חזון כבר נכתב עליה והוא נבואת יונה בן אמיתי, ועתה חזר ונתנבא עליה נחום האלקושי את המשא הזה". לא ברור מדבריו האם ספרו של יונה נקרא בשם "ספר חזון", או שרש"י רצה לומר שנכתב על נינוה ספר נבואה של יונה, אבל לא פורש שמו של הספר.
- 43 בצורה זו ניתן לדחות גם את כל הכתוב לעיל בדבר שמות הספרים האחרים, ספר התורה, ספר תורת הא-להים, ספר תורת משה, ספר דברי שלמה ועוד. לאמור, ניתן לדחות ולומר כי השמות הללו אינם שמות הספרים, אלא הם שמות המלמדים על תוכן הספרים, היינו ספר שנכתבו בו הוראות, ספר שנכתבו בו דברי שלמה וכד'.
- 44 כך נקראת מגילת איכה בדברי חז"ל כגון בבא בתרא יד ע"ב, ברכות נו ע"ב, ירושלמי שבת פט"ז ה"א, ועוד. מדברי ר"י תמר, עלי תמר בירושלמי שם (דפי הספר דף קכו ע"ב) משמע קצת כי הוא סבור שהשם קינות מצוי רק במקורות א"י בלבד, אבל מצאנו כן גם במו"ק כו ע"א, חגיגה ה ע"ב, ונראה שהם מקורות בבליים.
- 45 כך עולה מדברי המיוחס לרש"י שם, וכן כתב במפורש במצודת דוד שם, וכן נתפרש בפירוש דעת מקרא.
- 46 עבודה זרה כה ע"א.
- 47 הרלב"ג בשני המקומות כתב, שהכוונה לספר שהיה מפורסם בימיהם.

מעניין מאוד לבדוק את הנעשה בתחום זה בתרבותם של עמי הקדם.⁴⁸ חמ"י גבריהו סיכם את הידוע בנושא,⁴⁹ ונכתוב בזה את מסקנותיו בקצרה. לדבריו, המחברים השומרים, הבבלים והאשורים לא קראו בשמות לחיבוריהם. השמות או הכינויים-סימנים לספרים, ניתנו במרוצת הזמן על ידי הסופרים המעתיקים. החיבורים נקראים בעיקר לפי מלות הפתיחה. במשך הזמן כשנמצאו כמה חיבורים על נושא אחד, החלו לתת שם גם על פי התוכן, או על שם הדמות המרכזית בחיבור. רק פעם אחת בלבד, מצאנו שספר נקרא על שם מחברו.* בדרך כלל ספרות זו היא עלומת שם המחבר.

גבריהו ממשיך וקובע כי המצרים נהגו בניגוד גמור לכל האמור עד עתה, היינו, הם קראו בשמות לחיבוריהם. אבל בישראל וביוון הקדומה, נהגו לדבריו בדומה למנהג הבבלי, לאמור המחברים לא נתנו שמות לחיבוריהם. לדבריו, כל השיטות שתוארו לעיל ביחס למתן שמות בספרות הבבלית, קיימות גם בשמות ספרי המקרא, אלא שהוא סבור שבמקרא מופיעים השמות בסדר אחר של שכיחות. כך הסדר שקבע גבריהו: לפי שמות המחברים,⁵⁰ לפי מלות הפתיחה, לפי שם הגבור הראשי ולפי התוכן. הוא דוחה בכך את דברי בלוי⁵¹ וחוקרים נוספים הסבורים שהשמות הראשונים היו על פי התוכן, ולא לפי מלות הפתיחה.

יש לציין, כי בלוי ביסס את שיטתו על פי שמות ספרי המקרא המצויים בתרגומים, במקורות חז"ל ובמקורות נוספים. ברם, המשותף לכולם שהם מקורות מאוחרים למקרא, ולפיכך הוכחות אלו צריכות עוד לפנים. אפשר שבלוי חש בדבר, ולכן כתב כי מן הסתם מקורות אלו התבססו על מקורות קדומים יותר. אבל זו מנין לו, ואיני רואה כל ראייה לכך. גבריהו מצידו ביסס את שיטתו על יסוד השוואה עם הנוהג הקדום בתרבות העולמית כפי

48 למעשה יש לבדוק נושא זה גם בספרות יהודית שאינה ספרות המקרא, כגון ספר בן סירא, ספרי פילון, ספרי יוסף בן מתתיהו. ביחס לבן סירא, ראה מ"צ סגל, ספר בן סירא השלם, ירושלים, תשל"ב, מהד' שנייה, מבוא, עמ' 11-13. לדברי סגל, "יש ערבוביה גדולה גם בנוגע לשם הספר כמו בנוגע לשם המחבר". הוא מראה כי אפשר שהספר נקרא "דברי שמעון" או "דברי בן סירא" מצד אחד, או "חכמת שמעון" "חכמת בן סירא" מצד שני. ויש מקורות שאנו מוצאים את שני השמות גם יחד. בדברי חז"ל הוא נקרא "ספר בן סירא", אבל בדברי הגאונים הוא נקרא גם "משלי בן סירא", ואפשר שנקרא גם בשם "ספר מוסר". לדבריו: "בכנסיה הנוצרית לטינית נקרא הספר מן אמצע המאה הרביעית לסה"נ Ecclesiasticus, וכן שמו הרגיל של הספר בלועזית עד היום. פירוש השם הוא: (הספר) של הכנסיה. בשם הכולל "ספרי הכנסיה" (Libri Ecclesiastici) קראו גם לספרים אחרים של הביבליה הנוצרית, כמו ספרי אסתר וטוביה ויהודית וחכמת שלמה... אבל ספרנו היה חביב ביותר לתכלית זו, ולפיכך תיארו אותו במיוחד בתואר זה". לדעת סגל, ריבוי השמות לספר הוא, בין השאר, "מפני שלא נתקדש בשם קבוע כמו ספרי המקרא". ראה עוד לקמן הערה 129.

49 במאמרו 'לדרכי קריאת השמות לספרי המקרא', בית מקרא, מה (תשל"א), עמ' 146-151. שם רשומות גם הפניות למחקרים קודמים בתחום זה, והמעוניין יציין שם.

50 גבריהו לא הוכיח זאת אלא כתב זאת כהנחה, והוסיף שנראה ששם המחבר נכתב צמוד למלות הפתיחה. הרוצה לקבל הנחה זו יקבל.

51 בלוי כתב מחקר מפורט בנושא שמות ספרי התנ"ך: L. Blau, *Einleitung in dei Heilige Schrift*, Budapest, 1894.

שראינו לעיל, המלמד שהשם ניתן על פי מלות הפתיחה. ברם, גם זו כמובן אינה ראייה ניצחת, מה עוד שהמקורות שלפנינו מלמדים אחרת כפי שראינו. כמו כן הוא משער שגם ספרים שנקראו לפי התוכן: שופטים, מלכים, תהלים ודברי הימים נקראו בתחילה לפי מלות הפתיחה. והנה מלבד שהשערה זו אין לה כל ביסוס, הרי גם עצם השאלה צריכה עיון כפי שכתבנו, שהרי אין כל ראייה ששמות אלו הם שמות קדומים ובתקופת המקרא.

(ב) תקופת חז"ל⁵²

1. ספרי המקרא

נבדוק עתה כיצד נקראו ספרי המקרא בתקופת חז"ל. אנו רגילים היום לקרוא לחמשת חומשי תורה בשמות הבאים: בראשית, שמות, ויקרא, במדבר,⁵³ דברים. שמות אלו הם שמות קבועים, ודומה שלא ימצא היום אדם שיקרא להם בשמות אחרים. שמות אלו ניתנו לספרים על פי מלה מסוימת הנמצאת במשפט הפתיחה של הספר. שמות אלו מצויים גם בדברי חז"ל,⁵⁴ פרט לשמו של החומש החמישי שאינו נקרא בשם דברים, או אלה הדברים,⁵⁵ אלא רק בשם משנה תורה.⁵⁶

אולם מצאנו בדברי חכמינו שקראו לספרים אלו בשמות אחרים.⁵⁷ חומש ויקרא נקרא בשם תורת כהנים, שהרי מרבית החומש מוקדש לדינים הקשורים בכהנים.⁵⁸ חומש במדבר נקרא בשם חומש הפקודים, שהרי בפרקים הראשונים, וגם בהמשך בפרשת פנחס, מדובר

52 בביטוי זה אני כולל את תקופת המשנה והתלמוד כאחד.

53 בחלק מכ"י במקורות שצויינו בהערה דלקמן נקרא הספר בשם "וידבר", שהיא מלת הפתיחה, וכן שמו בקדמונים, ראה לדוגמה לקמן הערה 59. אכן גם המלה "במדבר" נמצאת בפסוק הפתיחה.

54 ב"ר ג, ה; שם סד, ח. אלא שבשני המקומות הללו במקום: ספר דברים, הנוסח הוא: משנה תורה.

55 מעניין לציין כי השם "משנה תורה" מופיע בספר דברים עצמו ביחס למלך: "וכתב לו את משנה התורה הזאת על ספר... והיתה עמו וקרא בו כל ימי חייו" (דברים יז, יח-יט). וחז"ל פירשו (סנהדרין כא ע"ב) שהכוונה לכל התורה, ולא לחלק ממנה.

56 ראה הערה 54. במשנת סוטה ספ"ז מצאנו: "וקורא מתחילת אלה הדברים עד שמע, ושמע והיה אם שמוע, עשר תעשר" וכו'. אבל אפשר שאין הכוונה כאן לשם הספר, כפי שכתב מ"צ סגל, מבוא המקרא, ירושלים, תש"ו, עמ' 7, אלא לתחילת העניין, כמו בהמשך "שמע והיה אם שמוע", שהם ההתחלות של הפרשות הנקראות. באוצר מדרשים לי"ד אייזנשטיין, ת"א, תשכ"ט, חלק א, עמ' 70, מצאנו "וכל העוסק בספר ואלה הדברים", אבל זהו מדרש מאוחר. גם רש"י במגילה ה ע"א ד"ה וחיגיגה קורא לספר זה בשם משנה תורה.

57 נוסף על החוקרים שהוזכרו לעיל (הערות 49, 51), גם הר"מ כשר, תורה שלמה, כרך ח, מלואים, עמ' רלז, נגע כבעיה זו. אגב, מדבריו (דף רלז ע"ב) משמע שהשם חומש ואלה הדברים נמצא בחז"ל, אבל כפי שכתבתי בהערה הקודמת נראה שלא נמצא כן בדברי חז"ל, ואיני יודע כרגע הסבר לכך.

58 לא אאריך בראיות, שהרי הקורא ימצאן בספרות הנזכרת בהערה הקודמת ובהערות המצוינות בה, ואביא רק אחת לכל עניין. השם תורת כהנים נמצא במשנה מנחות פ"ד מ"ג.

על מפקדים שונים.⁵⁹ חומש דברים נקרא בשם משנה תורה.⁶⁰ היינו, שמות הספרים כאן ניתנו להם על פי תוכנם.⁶¹

שתי שיטות אלו נהגו אפוא זו ליד זו בתקופת חז"ל, וקשה לדעת אם שיטה אחת קדמה לחברתה.⁶² אנו מוצאים זאת גם ביחס לשאר ספרי התנ"ך. לדוגמה, ספרים הנקראים על פי תוכנם הם: שופטים, מלכים, דברי הימים, תהלים,⁶³ ועוד. ספרים הנקראים, כנראה, לפי מלת הפתיחה הם: יהושע, ישעיהו, ירמיהו, הושע, ועוד.⁶⁴

לאור האמור יש לעיין בשאלה, על פי מה ניתן שמו של ספר שמואל. ודאי שלא על פי מלת הפתיחה, שהרי השם שמואל נמצא לראשונה אמנם בפרק הראשון, אבל בפסוק כ. הוא הדין ביחס ליחזקאל, ששמו נמצא לראשונה רק בפסוק ג. שאלה זו נשאלת גם ביחס לספר רות, ועוד. הפתרון הפשוט לכך, כי שמות אלו ניתנו על פי שמו של מחבר הספר. אמנם, לעיל בסעיף א, ראינו כי לדעת חז"ל ישעיהו לא כתב את ספרו, אלא חכמים מאוחרים כתבוהו. נמצא כי במקרה זה לא המחבר הוא שקרא את שמו על ספרו, אלא הדבר נעשה מאוחר יותר. אבל לגבי שאר הספרים, יש מקום לומר כי הנביא הוא שקרא את שמו על ספרו. ברם יש מקום לבעל דין לחלוק על כך ולומר, כי גם במקרים אלו השם שניתן הוא על פי תוכן הספר, או בלשון ימינו, על שם הדמות המרכזית שבספר. ביותר יש לקבל דעה זו, הואיל וראינו לעיל כי בתחילה נהוג היה לכתוב יצירות בעילום שם המחבר. יתר על כן, שיערנו לעיל כי כאשר מדובר בספרי נבואה, אפשר לומר שהנביא לא חשב את עצמו כמחבר. נמצא כי ניתן לומר שגם שמות הספרים שהזכרנו לעיל: יהושע, ישעיהו, ירמיהו, הושע, ועוד, הם על יסוד תוכן הספרים.

59 השם נמצא במשנת יומא רפ"ז. ורש"י שם, דף סח ע"ב, כתב: "שבחומש הפקודים, ספר וידבר שמתחיל במניין של ישראל". ומכאן למדנו כי ספר זה נקרא "וידבר" על פי מלת הפתיחה, וראה לעיל הערה 54.

60 ראה לעיל הערה 54, ובכתב גם בפנים ליד ההערה.

61 יש שמות נוספים על פי התוכן, ולא נאריך בזה כאן. הקורא ימצא את הספרות בנידון זה, בגזר לעיל הערה 57. נציין כי בירושלמי סוטה ז, ד, נזכר "החומש השני" (וכן הוא גם בכ"י לידן ובכ"י וטיקן). והכוונה לספר שמות כמו שכתבו המפרשים. מ"צ סגל, מבוא המקרא, ספר ראשון, פתיחה כללית, ירושלים, תשכ"ז, מהד' רביעית, עמ' 8, ציין לכך והוסיף כי מכאן יש ללמוד, כי יש והחומשים נקראו גם לפי מספרם הסידורי. ברם יש לדעת שדוגמה זו היא יחידאית, ולא מצאנו לה חבר, ולפיכך יש לדרן אם ניתן ללמוד ממנה.*

62 מ"צ סגל, הנזכר בהערה הקודמת, סבור כי השמות לפי התוכן הם הקדומים, "כי היא מתאימה יותר לשיטה הרגילה בשמות ספרי נ"ך (שופטים, מלכים, תהלים, ועוד), וגם לשמות ספרי התורה בתרגום השבעים". בראיה הראשונה יש מקום לדרן על פי האמור לקמן ביחס לספרים: יהושע, ירמיהו, הושע, ועוד, ובמצויין בהערה 64.

63 הכל נמצא בבבא בתרא יד ע"א, וכן נמצאים שמות אלו במקומות נוספים.

64 גם שמות אלו נמצאים בבבא בתרא שם ובמקומות נוספים. יש הסבורים כי שמם של ספרים אלו היה בתחילה מלא יותר, כגון: חזון ישעיהו, דברי ירמיהו וכד', אלא מאוחר יותר נתקצר שמם. ראה על כך, י"מ גרינץ, מבואי מקרא, ת"א, תשל"ב, עמ' 27.

נמצאנו למדים, כי שתי שיטות עיקריות נהגו אצל חז"ל בנתינת שם לספרי התנ"ך. השם נקבע על פי מלות הפתיחה, או על פי תוכן הספר. וראה עוד בנספח ראשון לפרק זה, ששם הארכנו יותר בעניינים אלו.

2. ספרי חז"ל

נבדוק עתה כיצד קראו חז"ל עצמם ליצירות בזמנם. משנתו של ר' יהודה הנשיא נקראת הן בשם 'משנה',⁶⁵ והן בשם 'משנתנו',⁶⁶ והן בשם 'שישה סדרים',⁶⁷ וכמוכּן יש קירבה רבה בין השמות. אכן, ביחס למסכתות המשנה כתב ר' שלמה עדני בפתיחת פירושו למשנה הנקרא מלאכת שלמה, כי המסכת נקראת רק:

ע"ש רוב הענין שבו מדברים... ואע"ג דאשכחן מס' סוכה ומגלה ושבועות דמשמע שג"כ הם נקראו ע"ש המלה הראשונה... לא דמי, דהתם כולהו הני תלתא ע"ש רוב הענין שמדבר בו המס' נקראת, אלא שגם קרה מקרה לאיזה טעם שיהיה, שגם מלה ראשונה התחילה במה שרוב המס' מדברת, משא"כ בביצה ומשקין.

נראה שהצדק עמו, כלומר שהמסכתות נקראו רק על שם תוכנן.⁶⁸ ראה לכך נוכל להביא ממסכת גיטין. בראשה שנינו: "המביא גט", ושם המסכת אינו 'גט' אלא 'גיטין', היינו: השם מיוסד על פי תוכן המסכת.⁶⁹ בדומה לכך מסכת נזיר, הפותחת: "כל כנויי נזירות כנזירות", ושמה אינו 'נזירות' אלא 'נזיר'. אמנם בהמשך המשנה הפותחת מצאנו את המלה 'נזיר', אבל דומה שקשה לראות במלה המרוחקת כל כך ממשפט הפתיחה בסיס

65 ירושלמי כלאים פ"א ה"ו: "ר' שמעון בן לקיש אמר משנה שלמה שנה לנו רבי", מגילה פ"א סה"א: "אמר ליה (ר' מנא) מי שסדר את המשנה סמכה למקרא; בבלי שבת מו ע"א ועוד: "א"ר יוחנן הלכה כסתם משנה"; פסחים יט ע"א ועוד: "א"ר יוחנן מעדותו של... נשנית משנה זו"; יבמות נ ע"א: "א"ר יוסף כּאן שנה רבי משנה שאינה צריכה". לדוגמאות נוספות, ראה: אפשטיין, מבוא, עמ' 804.

66 ירושלמי ב"ב פ"י ה"ח: "תמן מרין בכל מקום הלכה כרשב"ג... אמרין וכלכד כמשנתינו". בבלי עירובין נג ע"א: "א"ר יוחנן... ולא למדתי ממנו אלא דבר אחד במשנתינו". ויש עוד דוגמאות, ראה: אפשטיין הנ"ל, עמ' 806-807.

67 תנחומא, נצבים (ליתא לפנינו, ומוכא באו"ז, ח"א, א"ב, אות יט, דף ד ע"ב): "הטיפש הזה עם שהוא בשער הוא בורח הוא אומר מה אתון יהבון לי למילף קדומי ואינון אמרין ליה לוחא, ובתר לוחא מה אתון יהבין מגילתא, ובתר מגילתא מה בראשית, ובתר בראשית מה כל המקרא, ובתר כן מה ששה סדרים, ואח"כ תורת כהנים, ואח"כ מה מכילתא, ואח"כ מה תוספתא, ואח"כ מה תלמוד, ואח"כ מה אגדתא, והוא אומר מי יש בו כח כל כך". ואפשר שנקט בשם ששה סדרים לא כשם היצירה אלא כדי לציין את גודלה. אלא שלפי זה היה עליו לנקוט בשם כ"ד במקום המקרא. אכן מצינו שנקטו כן כגון בקה"ד יב, א [יא].

68 לרשימת שמות המסכתות כפי שהן נזכרות ברברי חז"ל, ראה: ח"ש ניהויוען, 'איזהו מקומן של מסכות', אוצר החיים, י (תרצ"ד), והוא ציין גם למחקרים קודמים; אפשטיין, מבוא, עמ' 989; ח' אלבק, מבוא למשנה, ח"א, תשי"ט, עמ' 125.

69 ר' נפתלי כץ, בריש ספרו סמיכת חכמים, פפד"מ, תס"ד, האריך להסביר מה טעם חלק מהמסכתות נקראו בלשון יחיד וחלק בלשון רבים. ר"י ברילל, מבוא המשנה, ח"ב, פפד"מ, תרמ"ח, עמ' 20, גם העיר על כך וציין לסמיכת חכמים, תיסה ליישב באופן אחר, ודחה זאת. לעניינו, החשוב הוא, שהופעת השם ברבים מורה שאין להתחשב במשפט הפתיחה.

לשם המסכת. כך גם ביחס לשם המסכת 'תרומות', ובמשפט הפתיחה נמצאת המלה 'תרומה'.⁷⁰

לאור זאת עלינו לעיין בכמה מסכתות שמצאנו להן שמות כפולים. האחת, מסכת עדיות⁷¹ הנקראת גם 'בחירתא'.⁷² השם 'עדיות' ניתן לה כנראה על פי התוכן, שהרי במסכת זו מובאות כמה עדויות של חכמים על מעשים או הלכות, אם כי עדויות אלו אינן מהוות את רובה של המשנה. השם 'בחירתא' ניתן לה, "שכן הלכותיה מובחרות מקובצות מכל המשנה",⁷³ או משום "שהלכה כאותן עדיות",⁷⁴ היינו ניתן לומר כי שם זה נקבע אף הוא על פי התוכן. לכאורה היה נראה לומר שהשם 'עדיות' הוא השם המקורי. זאת משום ששמות המסכתות הם שמות בעברית ולא בארמית, והשם העברי אכן נמצא בברייתא. לעומת זאת השם השני נמצא בתלמוד הבבלי, ונאמר על ידי אמוראים. אמנם, צריך להבין מה טעם ניתן למסכת זו בתקופה מאוחרת שם נוסף. המעיין בתלמוד הבבלי בשלושת המקומות שבהם הוזכר השם 'בחירתא' יראה, כי מדובר בכולם בנימוק לפסיקת הלכה כחכם פלוני "הואיל ותנן בבחירתא כוותיה". לאמור, אין הכוונה כאן לשם של מסכת אלא לאופיה של המסכת, ומשמעות המשפט היא: הלכה כפלוגי הואיל ובמסכת שבה נקבצו ההלכות המובחרות שנינו כמותו. ברם, יש סוברים שהשם 'עדיות' הוא מלשון עידית, היינו מובחר.⁷⁵ נמצא אם כן כי שני השמות הם למעשה אותו שם, אלא שהראשון הוא שמה העברי של המסכת, ואילו השני הוא שמה בארמית.

דומה שמצאנו דוגמה נוספת שיש למסכת מסוימת שם עברי ושם ארמי. מסכת יומא נקראת בתלמוד⁷⁶ 'סדר יומא'. ברם מכתבי הגאונים וממקורות נוספים עולה כי שמה היה

70 אכן מצאנו שמסכת זו נקראת גם בשם 'תרומה', ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 991.

71 ברכות כח ע"א: "תנא עדיות כו ביום נשנית".

72 ברכות כז ע"א: "הואיל ותנן בבחירתא כוותיה", וכן נמצא שם זה גם בקידושין נד סע"ב, בכורות כו ע"א. אפשטיין הנ"ל (הערה 70) העיר, שבספר המפתח לר' נסים גאון בברכות שם הנוסח: "בחירתא כותיה, ומאי היא מסכת עדיות". אבל נוסח זה קשה הוא, תראה שיש כאן טעות, רצ"ל: בחירתא, וכן הוגה ע"י ר"ד מצגר, בספר המפתח שיצא על ידו, הנספח לפירוש ר"ח, ירושלים, תש"ן.

73 לשון ר"ח בפירושו לברכות כז ע"א, מהר" ר"ד מצגר, ירושלים, תש"ן, וכ"כ הערוך בסתם ערך בחר.

74 לשון רש"י בברכות שם. בקידושין נד סע"ב כתב רש"י: "שכל דבריהם העידו מפי הגדולים והלכה כמותן".

75 כך מפרש ר"י ליפשיץ בשם אביו בפירושו תפארת ישראל על המשנה, ריש מסכת עדיות. הוא עצמו רצה את פירושו של אביו, על יסוד דברי רש"י שמהם עולה בבירור ששם המסכת הוא מלשון עדות. בתפארת יעקב לר"י שפירא על תפארת ישראל הוסיף, כי גם מדברי הרמב"ם בפירוש המשניות, המובאים בתריו"ט, עולה ששם המסכת הוא מלשון עדות.

76 יומא יד ע"א: "א"ר יוחנן מאן תנא סדר יומא... ורמי סדר יומא אסדר יומא". אמנם בסנהדרין מט ע"ב נמצא: "א"ר פפא אף סדר יומא", ומובנו שנה, וכפי שכתב שם רש"י: "אף סדר יומא דעבודת יום הכפורים הסדורות במשנה במסכת יומא זו אחר זו". היינו, הכותה לסדר הפעולות הנעשות ביום הכפורים כפי שהן סדורות במשנה, ולא לשם המסכת.

'כפורים'.⁷⁷ אכן נראה יותר לומר כי שמה של המסכת היה בתחילה 'סדר יום הכפורים', ולאחר מכן קוצר שמה לשם 'כפורים' בלבד. נראה אפוא שהשם הארמי 'סדר יומא' הוא למעשה השם העברי, אלא שהוא מקוצר.⁷⁸

מסכת נוספת שיש לה שני שמות היא מסכת יום טוב-ביצה, ומסכת נוספת היא מסכת משקין-מועד קטן. משפט הפתיחה של מסכת יו"ט הוא: "ביצה שנולדה ביום טוב". לכאורה, פשר השם 'ביצה' אינו ברור.⁷⁹ הן אמנם הוא נלקח ממשפט הפתיחה,⁸⁰ אבל מה חסרון בשם 'יום טוב', המופיע במשפט הפתיחה והמעיד גם על תוכנה של המסכת? משפט הפתיחה במסכת משקין הוא: "משקין בית השלחין במועד". אף פה נשאלת אותה השאלה: מה טעם נבחר גם השם 'משקין', והלוא השם 'מועד' הנמצא במשפט הפתיחה מעיד גם על תוכנה של המסכת, שהרי זו מסכת העוסקת בדיני חול המועד? יש לדעת כי המלה 'מועד' הנמצאת במשנה משמעותה היא חול המועד,⁸¹ ולא יום טוב. ננסה עתה לענות על שאלות אלו.

השם 'מועד', כפי שהראו כבר,⁸² נמצא בירושלמי, מו"ק ספ"ב, דף פא סע"ב: "אית מילין במועד דקשיין מן אהילות ומן נגעים". אכן, אין כאן הוכחה ודאית שהכוונה בשם 'מועד' דווקא למסכת מו"ק ולא למסכת שבת,⁸³ ומה עוד שמצינו שבמסכת שבת נקראה

77 אפשטיין הנ"ל (הערה 70) עמ' 989, ציין לשני מקומות בירושלמי ששם נמצא השם 'כפורים' כשמה של המסכת, ולא מצאתי זאת שם. ר"ח אלבק, בפירושו למשנה, מבוא למסכת יומא, עמ' 217, הערה 8, הפנה לירושלמי יומא א, ה [=סוכה ד, ו]. נראה שזו היתה גם כוונתו של אפשטיין, אלא שנפלה טעות בציוניו: "היא דסוכה היא דיום הכפורים". אם אכן הכוונה למסכת יומא, אזי עלינו לומר שהשתמשו בירושלמי בשמה המקוצר של המסכת, אבל אפשר והכוונה ליום הכפורים ממש (ולא שם המסכת) וכדברי המפרשים שם.

78 כעין זה כתב ר"ח אלבק הנ"ל (הערה הקודמת) שם. וראה גם ר"י תמר, עלי תמר על הירושלמי, ריש מס' יומא.

79 מובן שיש חשבות לכך על דרך הדרש, ואין אנו דנים באלו כאן. ראה לדוגמה שו"ת שמחת לבו לר"ש חירארי, [חמ"ד], תש"ס, או"ח, סי' מ.

80 כן דעת ר"י רייפמן בכתב העת השחר, ב (תרל"א), עמ' 342; י' בריל, מבוא המשנה, ב, פפר"מ, תרמ"ה, עמ' 19. אפשטיין, מבוא, עמ' 991, כתב כי שני השמות (ביצה, יו"ט) הם ממשפט הפתיחה. י' פרנצוס, תלמוד ירושלמי לביצה עם פירוש ר"א אזכרי, ניו יורק, תשכ"ז, מבוא, הערה 2, כתב כי דברי אפשטיין תמוהים, שהרי השם 'יו"ט' הוא לפי התוכן. ברם, נראה שכונת אפשטיין כפי שהבהרנו, כלומר השם הוא ממשפט הפתיחה ובהתאם לתוכן המסכת, ואפשטיין קיצר בלשונו.

81 כן כתב הרמב"ם בפירוש המשנה ריש מו"ק על פי מהד' קאפח, וכעין זה הגיה מנפשיה התוס' יו"ט. ומה שהקשה הרש"ש בהגהותיו שם במו"ק על פי הברייתא ממגילה, הרואה בדק"ס שם במגילה יראה דאין כאן קושיה, וכללו של הרמב"ם נשאר בתוקפו.

82 ראה לעיל הערה 68.

83 הנושא בירושלמי הוא קושי בין שני דינים האחד אמור בשבת והשני בחול המועד, ודברי הירושלמי על דברים הקשים במועד יכולים להתפרש לגבי כל אחד משני זמנים אלו, וכן משמע מדברי הפני משה' שם. גם ל' גינצבורג, על הלכה ואגדה, תל אביב, תש"ך, עמ' 269, הערה 4, סבור כי השם 'מועד' אינו כנראה מו"ק אלא הלכות חול המועד.

בתקופה קדומה בשם מועד.⁸⁴ עם זאת, מצאנו כי בתקופת הגאונים נקראת מסכת מו"ק בשם מועד,⁸⁵ ועל כן קשה לדעת בבירור איזו מסכת נקראה בראשונה בשם 'מועד'. יש סבורים,⁸⁶ כי השם 'משקין' נמצא בויקרא רבא לד, ב (מהד' מרגליות, עמ' תשעט): "עשיר ורש נפגשו וכו' אמר עשיר לאותו רש השניני פרק אחד ולא השנהו, א"ל מה אנא בעי מיתב מתני יתך במשקין או במאמתי קורין". לכאורה אין מכאן ראייה על שם המסכת, שהרי מדובר כאן בפרק ("השניני פרק אחד") ואם כן זהו פרק משקין הנמצא במסכת מו"ק. ברם, כבר רמז רא"ש רוזנטל⁸⁷ שיש מכאן ראייה מוכחת לשם המסכת. אכן, גם לדברי רוזנטל עדיין אין הוכחה ודאית שהכוונה היא דווקא למסכת מו"ק, ושמה הכוונה למסכת אחרת.⁸⁸ עם זאת, כפי שכבר ראינו לעיל ביחס ל'מועד', הרי שהשם 'משקין' נמצא

84 אפשטיין, מבוא, עמ' 991. גם ביחס לסדרי נשים, נזיקין וטהרות מצאנו אותה תופעה, דהיינו שהמסכת הראשונה והסדר עצמו נקראים באותו שם (היינו מסכת יבמות נקראת בשם: נשים, וכד'), ראה אפשטיין שם.

85 רשימה שבקטע 'הלכות פסוקות' שפרסם א' מרמורשטיין, *MGWJ*, 67 (1923), עמ' 135; פירוש הגאונים לטהרות, עמ' 15, 65, 149; והעירו על כך ש' אלבק במבואו לספר האשכול, ירושלים, תרצ"ה-תרצ"ח, עמ' עד, וע"ש בהערה; אפשטיין, מבוא, עמ' 991, ע"ש. יש להוסיף גם את פירוש ר"ח לתענית מהד' לב שמח, ירושלים, תשנ"ד, לדף ה' רע"ב (דפי הספר י' ע"א): "האמר מר במסכת מועד (במשקין)" וכו'. אפטוביצר בספר ראבי"ה למגילה, סי' תקג הערה 23, הסביר כי כוונתו למסכת שעניינה בדיני מועד, והיא מסכת משקין. נראה כי הנוסח הקדום היה: 'במועד', והוגה: 'במשקין', ולפי זה אין צריך להערה 138 שם. עם זאת צריך בירור האם כן הוא אצל ר"ח, משום שמצאתי אצלו 'משקין' כמוזכר לקמן בנספח לפרק זה, סעיף א חכמי צפון אפריקה. עוד יש להוסיף כי השם 'מועד' נמצא בתוספתא כ"י וינה; מחזור ויטרי, עמ' 243 (ואולי זו טעות סופר); פירוש המשנה לרמב"ם, מהד' ר"י קאפח, בכותרת למו"ק, והוריות ג, ה; תשובות הרמב"ם, מהד' בלאו, חלק ב, סי' רגז, עמ' 476; וראה עוד לקמן ליד הערה 90. מעניין כי מצאנו אצל מחבר מאוחר, במחצית השנייה של המאה ה'ט"ז, הוא ר' יחיא אלצ'אהרי, בשיר שכתב על שמות המסכתות שפרסם דוידזון בכתב העת *JQR*, 24 (1934-1935), בעמ' 432, שורה 11 כדברים האלה: "שקלים תן ככל שנה ושנה, ולמגילה עשה מו ע ד סמוכות". הרי לך כי 'מועד' הוא שם מסכת.

86 לעיל, הערה 68. ברם אלבק הנ"ל השמיט מקור זה, ונראה שלדעתו אין מכאן הוכחה, וראה לקמן הערה 93.

87 רא"ש רוזנטל, 'לשמורת הפתיחה של בבלי תענית', ספר זכרון ליעקב פרידמן, ירושלים, תשל"ד, עמ' 242 הערה 19: "ובית השימוש תוכיח [שלפנינו שם של מסכת]: פרק... במשקין".

88 רמז לאפשרות כבר נמצא במתנות כהונה (בויקרא רבה שם), שכתב: "מסכת משקין שהוא סוף ששה סדרים או במאימתי קורין שהוא ריש ששה סדרים". ברם כבר העיר ר"מ שטראשון בספרו מתתיה שם, כי נראה שכונת בעל מתנות כהונה היא למסכת מכשירין, הנקראת גם משקין והנמצאת אף היא קרוב לסדר טהרות. מסתבר שהיה קשה לבעל מתנות כהונה, מה ראה העשיר לציין דווקא לשתי מסכתות אלו, ולכן פירש שיש בהן ניגוד מן הקצה אל הקצה, וכונת העשיר לומר: איני יכול לשנות אתך לא זו אף לא זו (לכשתרצה לומר לא זו האחרונה, הקשה, אלא אף זו, הראשונה, הקלה). אף ר"ר מרגליות, בספרו יסוד המשנה ועריכתה, תל אביב, תשט"ז, עמ' עב, הערה ב, נתקשה בזה ואף הוא פירש משקין-מכשירין, ע"ש. לעומתם, ר"מ מרגליות במהדורתו סבור כי משקין-מו"ק, ומפרש: "שני פרקים הם קלים ביותר ומשמשים חומר לימוד למתחילים", אבל זו מנין לו? ראה עוד לקמן ליד הערה 93.

בגאונים⁸⁹ ביחס למועד קטן. לפיכך קשה לדעת בבירור איזו מסכת נקראה בראשונה בשם 'משקין'.

מכל מקום, העולה עד עתה הוא, כי אין כל מקור קדום לשם 'מועד קטן' המקובל בידינו כיום. לכן נראה לשער כי שמה הקדום של המסכת היה 'מועד'. ברם, היות ששם זה יכול להטעות,⁹⁰ שהרי ניתן לחשוב שהכוונה למסכת שבת, כי אף היא נקראה פעם בשם מועד, שינו את שם המסכת ל'מועד קטן', על דרך 'בראשית זוטא', 'סדר עולם זוטא' וכד', שהכינוי 'זוטא' נוסף להם, להבדילם מחיבורים אחרים באותו שם,⁹¹ שהיו כבר קיימים לפניו.⁹² לפי הסבר זה, אין אנו יכולים לומר כי מסכת זו נקראה בתחילה בשם 'משקין', ועלינו לומר כי בשם זה נקראה בתחילה מסכת 'מכשירין'.⁹³ נמצא לפי הסבר זה, כי שמות

89 אפטוביצר, להלן בנספח לפרק זה, סעיף א, ציין לגאוניקה, חלק ב, עמ' 56, 58, 62, 68, 69. כן נמצא גם אצל אסף, מספרות הגאונים, ירושלים, תרצ"ג, עמ' 223, 227. ברם, יש לציין כי בשני מקומות אלו לפנינו רשימה של תוכן תשובות שנעשתה על ידי מקבל התשובות, ולא על ידי הגאון עצמו. כן נמצא גם בהלכות גדולות, דפוס ירושלים, תשל"ב, חלק א, עמ' 411 (על פי שני כתבי יד): "מסכת משקין הלכות מועד". אבל ברפואי ורשא וברלין חסרות המלים: "מסכת משקין".

90 יש לציין כי הרמב"ם בספר המצוות, מצות עשה לו, קרא למסכת זו בשם מועד קטן, ודבר זה הפליא את המעיינים בני תימן עד שהוצרכו לשאול את ר' יהושע הנגיד לפשרו של דבר. כך מצאנו בתשובותיו מהר"ר רצהבי, ירושלים, תשמ"ט, עמ' 47: "איזהו מו"ק", והשיב: "מו"ק היא מסכת מועד ונקראת מועד קטן כיון שהסדר בכלל נקרא מועד". התשובה הובאה בקצרה גם בספר המצוות מהר"ר ש פרנקל, בציתים, עמ' רלא. כיוון לכך מדעתו גם דרנבורג, REJ, 20 (1890), עמ' 136-137, שסבור כי היא נקראת בשם 'מועד קטן' להבדילה מהסדר עצמו, הקרוי גם הוא בשם מועד. כדבריו כתב גם ר"א בלוי במאמרו 'שמות החיבורים של תורה שבע"פ', ספר זכרון לפוזנסקי, ורשא, תרפ"ז, עמ' יג, וכן כתב ר"ח אלבק בפירושו למשנה, מבוא למסכת מו"ק עמ' 317, הערה 4, ודבריהם קרובים לדברינו, וראה בהערה 92.

91 הנוקטים שיטה זו הובאו לקמן הערה 105, ושם בפנים צוינו גם דעות אחרות בנושא זה.

92 אמנם קצת קשה, שהרי במקרים האחרים נמצא גם את הכינוי 'רבה', ואילו כאן לא מצאנו 'מועד רבה'. אבל דומה שהכינוי 'קטן' נוסף גם כאשר אין הכינוי 'גדול'. כך לדוגמה מצאנו במשנה: פסח קטן (חלה ד, יא; ר"ה א, ג), ולא מצאנו: פסח גדול.

אגב, אציין כאן לדברי ר"מ ראטמן, בתשובותיו ברוך השם, ברדיטשוב, תרע"א, חלק א, הקדמה, אות כ, כתב כי הואיל ובמסכת מועד קטן נכללים דיני חול המועד וגם דיני אבילות, 'וכפי שהשי"ת הוא מלך חפץ בחיים ולא יחפוץ במות המת ר"ל [=רחמנא ליצלן] הרי זה המועד ר"ל שלא לרצונו ודאי לכן ניתן לו שם מועד קטן פי' מועד בזוי והלואי שלא יהיה לעולם ויבולע המות לנצח רק מחמת זה השם קטן וזה ברור, וכיון שכן שפיר נכון מאוד שקרא רבי כל הסדר בשם מועד לשון יחיד ולא מועדים למען לאפוקי מכללא, דאם הי' קוראו מועדים הי' משמע דגם למועד אבילות ר"ל לכן רק מועד שהוא לשמחה ודו"ק". וראה בדומה לכך בדברי ר"א כץ, שו"ת באר אליהו, [באר שבע ?], תשס"ב, יו"ד, סי' פג.

93 לעצם העניין, שמסכת מכשירין נקראת בשם משקין, ציין כבר אפשטיין, מבוא, עמ' 993: "משקין כך שמה בקצת כ"י... על שם התחלתה: כל משקה וכו'". נראה שאפשטיין סבור שאין הבדל בין משקה למשקין, וראה לעיל הערה 88. על ציוני אפשטיין יש להוסיף את האמור בפירוש המשנה לרמב"ם, ערוות ח, ד: "כמו שנבאר במסכת משקין", והעיר ר"י קאפח, הערה 27: "כ"ה בכל הנוסחאות וצ"ל מכשירין". גם בפירוש המשנה לידים ד, ז, כתב הרמב"ם משקין וכותנתו למכשירין, ושם העיר ר"י

המסכתות נקבעו בתחילה רק לפי תוכנן. לכאורה הסבר זה מוקשה, הואיל ומצאנו כבר בירושלמי שבת, פ"ז רה"ב, את השם 'מכשירין'. אלא שקושי זה קיים רק לפי פירושו של בעל קרבן העדה, המפרש בירושלמי שהכוונה היא אכן למסכת 'מכשירין'. ברם בעל פני משה פירש כי הכוונה לדינים של מכשירין שאפשר לעשותן מערב שבת, שאז אינם דוחים את השבת.⁹⁴ נמצא כי לפי פירושו של בעל פני משה, אנו יכולים להישאר בקביעתנו הקודמת, לאמור שמות המסכתות נקבעו בתחילה לפי תוכנן.

אם נכונה השערתנו, אזי דומה שנוכל להשיב גם על השאלה הראשונה. כיוון שהשם 'מועד' הופנה למסכת מסוימת, לא ניתן השם 'יום טוב' למסכת ביצה כיוון שהיה חשש של אי בהירות, הואיל והשם 'מועד' והשם 'יום טוב' קרובים זה לזה. משום כך נקטו גם כאן מלה שנלקחה ממשפט הפתיחה.

עם זאת לא יצאנו מגדר השערה, שהרי הרוצה לומר הסבר אחר יכול לומר כך. השם הראשון היה 'מועד', ואחר כך שינו אותו מחמת חשש לאי בהירות ל'מועד קטן'. אולם היו כאלה ששינו את שמה לגמרי, דהיינו קראוה בשם 'משקין',⁹⁵ על פי משפט הפתיחה.⁹⁶

קאפח כי מצאנו כן במספר מקומות ברמב"ם, ולא צייננו. אמנם בשני מקומות שהרמב"ם כתב 'משקין' במהדורה קמא, הוא חזר ותיקן מאוחר יותר ל'מכשירין'. כך הדבר בסוכה ג, ח, ראה שם בהערות ר"י קאפח, וכן הוא גם בע"ז ב, ז. יש לדעת כי במסכת ע"ז לא השתמש ר"י קאפח בעצם כתב ידו של הרמב"ם, וראה על כך ר"י שילת, הקדמות הרמב"ם למשנה, ירושלים, תשנ"ב, עמ' יד-טו, ולפיכך נמצא בנוסח שלפניו: משקין. ר"י קאפח העיר שם, כי כן מצינו בדברי הרמב"ם שקרא למסכת מכשירין בשם משקין, ע"ש. אבל בנוסח כתב היד, על פי הצילום שבידינו (הוצ' איינר מונקסגורד, קופנהגן, תשט"ז-תשכ"ו) נכתב מעל המלה משקין: מכשירין. קטעים מפירוש הרמב"ם לע"ז על פי כתב ידו, וביניהם גם משנה זו, פרסם ד' פיקסלר בכתב העת נטועים, ו (תש"ס), עמ' 37-55, וראה לענייננו שם עמ' 43, ובדבריו בסוף עמ' 44. לא נתברר מדוע יש מקומות שהרמב"ם חזר ותיקן את דבריו, ואילו במקומות אחרים השאירם על פי הנוסח הראשון. וראה גם בנספח שני, הערה 28. עתה פרסם ד' פיקסלר את ספרו מסכת עבודה זרה עם פירוש הרמב"ם, מהדורה מבוארת, ירושלים, תשס"ב, ובעמ' עה עמד יותר על העניין. הוא כתב כי "אמנם יש פעמים בהם הרמב"ם השתמש בשם משקין למסכת מכשירין (ראה למשל ידים ד, ז בנוסף לכל המקומות בהם מסכת מועד קטן נקראת משקין) אך בכל המקומות שהרמב"ם הפנה לשם בעניין הכשר משקין לטומאה כתב מכשירין, ויתכן שזו הסיבה שנוספה מלה זו גם כאן" [היינו בע"ז]. הוא ציין גם לסוכה וכתב, כי הואיל ובמקומות אלו הרמב"ם לא מחק את המלה 'משקין', ייתכן שהתיקן אינו מעשה ידיו של הרמב"ם. ושוב כתב כי אפשר שהרמב"ם הוא זה שהוסיף את המלה 'מכשירין' אבל לא מחק את המלה 'משקין', הואיל ואין זו טעות.

94 על פי האמור במשנת שבת ר"פ יט, ועוד.

95 לעיל, בהערה 88, הראינו כי מסכת מכשירין נקראה בכמה כתבי יד בשם 'משקין'. ברור כי במקרה זה מסכת מו"ק אינה יכולה להיקרא אף היא בשם 'משקין'. ואכן בכ"י פרמא 138 נקראת מסכת מכשירין בשם 'משקין', ומסכת מו"ק נקראת בשם 'מועד'. מכאן שלפחות במקרה זה לא חששו לכפילות בין שם המסכת ושם הסדר, וזה שלא כאומרים שיש לחשוש לכפילות, המזכירים בהערה 88.

96 פרנצוס (לעיל הערה 80), הערה 3, כתב: "שינו את השם העתיק 'משקין' שהוא ע"ש המלה הראשונה שבמסכת, לשם מו"ק ע"ש תכנה, כדי להתאים שמה לשמות יתר המסכתות שבש"ס שהם ע"פ תכנן". והנה, מלבד שהוא סותר את דברי עצמו שם, שהרי ביחס לכיצה כתב שהשם 'יום טוב' הוא הקדום

אמנם גם לפי הסבר זה עולה, כי שם המסכתות נקבע בראשונה על פי תוכן. אולי יש לתלות שיטה זאת באופי הספר. היינו, ספרי חז"ל אינם תורתו של חכם אחד, אלא יש בהם אוסף של דברי חכמים. לפיכך, לא מצאו לנכון חכמי הדורות לכנותם על פי שם המחבר, וגם לא בשם העורך.⁹⁷ אכן, עדיין היו יכולים לכנותם לפי משפט הפתיחה.

נתייחס עתה לחיבור נוסף מתקופה זו, והוא מגילת תענית. זהו חיבור קצר הכתוב ארמית, ומוזכרים בו שלושים וששה ימים שאירעו בהם אירועים היסטוריים בימי הבית השני. הואיל ואירועים אלו היו משמחים, נקבעה בראש המגילה הלכה המציינת זאת: "אלין יומיא דלא להתענאה בהון ומקצתהון דלא למספד בהון". בניגוד לשאר יצירות חז"ל, הרי שמגילה זו היתה כתובה בתקופת המשנה. מאוחר יותר נוסף לה פירוש הכתוב בעברית והמכונה כיום בשם סכוליון, ואין הוא מענייננו. שם החיבור נמצא כבר במשנת תענית פ"ב מ"ח: "כל הכתוב במגילת תענית דלא למספד לפניו אסור לאחריו מותר". אבל שם החיבור תמוה, שהרי אין הוא נובע לא ממשפט הפתיחה, ולא מתוכנו של החיבור.⁹⁸ אכן בחלק מכתבי היד הנוסח הוא: "כל הכתוב במגילה דלא" וכו',⁹⁹ ולכן היו שהניחו כי זה שמו המקורי של החיבור. הנחה זו לכאורה קשה היא, שהרי המלה 'מגילה' בלבד אינה מציינת שם של חיבור מסוים.¹⁰⁰ לכל היותר היא מציינת שלפנינו חיבור כתוב. אבל מצאנו בדומה לכך גם בחיבורים נוספים. שם זה דומה לשם 'ספרא' שניתן למדרש ההלכה של ספר ויקרא,¹⁰¹ וכן לשם 'ספרי' שניתן למדרש ההלכה של ספר במדבר ודברים. גם במקרים אלו לפנינו שם סתמי, שאינו קשור לעצם החיבור.

לאמור, לפנינו שיטה נוספת למתן שם של חיבור, השונה ממה שראינו עד עתה. ברם, בתקופת התלמוד אנו רואים כי שיטה זו אינה קיימת יותר. מעתה ואילך אנו מוצאים רק את השם 'מגילת תענית'. אפשר שהשינוי בשם קשור עם השינוי שחל במעמדה של מגילת

והוא על פי תוכנה, וכאן כתב שהשם העתיק הוא על פי מלת הפתיחה, היה עליו להביא ראיה שהשם 'משקין' הוא אכן השם הקדום.

97 שמא מכאן ניתן לומר, שלספרי חז"ל השונים לא היה עורך "ראשי", אלא יש כאן מעשה עריכה מתמשך. היות שעניין זה יוצא מגדר מחקרנו, לא אגע בזה כאן, ורק מצאתי לנכון לרמוז על בעיה זו.

98 בספח שני של פרק זה, סעיף ה, ניווכח לראות כי החיבור 'אבל רבתי' נקרא בשם 'שמחות' מפני שלא רצו לקרוא בשם המעיד על פורענות. אבל בדוגמה שלפנינו אי אפשר כמובן לומר ששינוי את שם החיבור מטעם זה.

99 כך הוא בכ"י קופמן, פרמה, לו, ודפוס נפולי. ראה עתה ו' נעם, מגילת תענית, הנוסחים, פשרם, תולדותיהם, ירושלים, תשס"ד, עמ' 29 הערה 59, ושם ציון לכל הספרות בעניין זה.

100 צא וראה שגם מגילת אסתר נקראת בשם 'מגילה' בלבד כפי שנמצא בריש מסכת מגילה ופעמים נוספות במסכת זו ובמקורות נוספים. גם מגילת סוטה נקראת כך במשנת סוטה פ"ב מ"ג, ועוד. היה ניתן לומר שהלומד יכול לדעת מעצמו בכל מקום באיזה חיבור מדובר, אלא שנראה לי כי דחוק לומר כן. עוד יש לציין למקום נוסף השתה משתי הדוגמות הללו והוא במסכת ידים פ"ג מ"ה: "מגילה שכתוב בה פ"ה אותיות כפרשת ויהי בסוּע הארון".

101 שם זה מצוי בבבלי, חגיגה ג ע"א, מגילה כח ע"ב, קידושין מט ע"א, שבועות מא ע"ב. השם 'ספרי' נמצא בסנהדרין פו ע"א. אבל ראה ריא"ן אפשטיין, מבראות לספרות התנאים, ירושלים, תשי"ז, עמ' 548-546, מה כלול בשם 'ספרי', אבל לענייננו אין זה משנה.

תענית. הרי בתלמוד ראש השנה יח ע"ב נאמר: "איתמר, רב ורבי חנינא אמרי בטלה מגילת תענית, רבי יוחנן ורבי יהושע בן לוי אמרי לא בטלה מגילת תענית". הרי לנו כי בדור הראשון של האמוראים היו שסברו כי בטלה מגילת תענית. לפי דעה זו עולה כי בטלה ההלכה האוסרת להתענות בימים הכתובים במגילה, ומעתה ניתן להתענות בימים אלו. אם כן, השם מגילת תענית הוא אכן שם הקשור לתוכנה של המגילה.¹⁰²

(ג) תקופת הגאונים

מן הדין היה שנבדוק בראשונה כיצד קראו הגאונים לספרי המקרא השונים.¹⁰³ לאחר מכן היה ראוי לבדוק כיצד קראו הגאונים לספרות חז"ל. אולם דומני שכדי להצביע על השיטה שנקטו הגאונים די לנו בסקירה קצרה יותר, ואין מן הצורך להאריך יתר על המידה. לפיכך אסתפק בדוגמה אחת שבה נראה כיצד נקראו חיבורי חז"ל בתקופת הגאונים, וכוונתי למדרש רבותינו על ספר בראשית. חיבור זה נקרא בשמות שונים על ידי הגאונים. לעתים הוא נקרא בשם 'בראשית רבה', ולעתים הוא נקרא בשם 'בראשית דר' אושעיא'.¹⁰⁴ לאמור, שם החיבור אינו קבוע, אלא הוא נקבע על ידי המשתמשים בו. השם 'בראשית דר' אושעיא' מלמד, כי הקביעה נעשתה על יסוד הפתיחה של החיבור: "ר' אושעיא פתח". ברם על יסוד מה נקבע השם 'בראשית רבה'?

יש הסבורים שהיה גם מדרש אגדה קדום על ספר בראשית, והגדול שבהם קיבל את הכינוי 'רבה', כדי להבדילו בכך מהמדרש הקטן.¹⁰⁵ לפי גישה זו עולה, כי השם 'בראשית

102 בתקופה מאוחרת יותר אנו מוצאים בספר הלכות גדולות בהלכות תשעה באב רשימה של צומות. ראה הלכות גדולות מהד' הילדסהיימר, ירושלים, תשל"ב, חלק א, עמ' 396 והערה 6 ששם צוינו המקורות בדברי הראשונים. בתקופת הראשונים אין שם מוגדר לרשימה זו, אבל האחרונים, ראה במפרשי השולחן ערוך, אר"ח, סי' תקפ, כינו את הרשימה בשם מגילת תענית. שם זה אכן יאה לרשימה זו, אלא שהוא מטעה במקצת, כיוון שבמקורו שם זה נתייחד למגילת תענית הקדומה.

103 אפנה בזה לדבריו של י' עופר, המסורה הבבלית לתורה, עקרונותיה ודרכיה, ירושלים, תשס"א, עמ' 126-128. הוא קבע כי במסורת הבבלית לתורה, שמות החומשים ושמות פרשות השבוע הם על פי המלה הראשונה, או על פי שתי המלים הראשונות, כאשר המלה הראשונה לכד אינה מספיקה, כי היא מלת רמז (כגון אלה הדברים). מעניין כי לא מציתו כאן שמות גם על פי התוכן. לפי זה היה מקום לבדוק את האפשרות שבתקופה זו ניתנו השמות כבבל על פי משפט הפתיחה, ואילו בא"י ניתנו השמות על פי התוכן. ברם בספרי הנביאים והכתובים מצאנו גם במסורת הבבלית שמות על פי התוכן.

104 לא אאריך כאן בציונים, ראה על כך במפורט במבוא לבראשית רבה, מהד' תיאודור-אלבק, ירושלים, תשכ"ה, פרק ז, עמ' 93.

105 כך סבור א"ה וייס בספרו דור דור ודורשיו כפי שציין אלבק במבואו שם, עמ' 94 ובהערה 2. אלבק עצמו סבור שאי אפשר לקבל השערה זו, משום שאין בה כדי להסביר את הכינוי "רבה" הצמוד גם לויקרא רבה ולעוד מדרשים. לדבריו, הכינוי "רבה" בא לציין כי המדרש גדול יותר מהחומש המתאים לו בתורה. יש להוסיף כי כדברי וייס סבורים גם הרד"ל במבואו לפסיקתא רבתי; מ' איש שלום, פסיקתא רבתי, מבוא, עמ' 26; ש' בובר, מדרש איכה, מבוא עמ' 3.

מעניין לציין לדברי ר"מ מרגליות בהערותיו ניצוצי זוהר על זוהר, נשא, דף קכו ע"ב אות ג, ששם עמד על ההבדל בין שמות החיבורים "אידרא רבא" ל"אידרא זוטא". לדבריו, אידרא משמעותו

רבה' הוא מעיין קיצור של השם 'מדרש אנדה הגדול', ונמצא כי שם הספר הוא על פי תוכנו.¹⁰⁶ לגישה זו, שהתוספות "רבה" ו"זוטא" מעידות על גודלו של החיבור, מצאנו תמיכה בדברי הגאונים והראשונים.¹⁰⁷ הם הסבירו את השם של מסכת אבל רבתי, כי יש שתי מסכתות נפרדות, אחת גדולה ואחת קטנה. מן הסתם, הסבר זה עולה לכל שמות החיבורים שיש בהם התוספת "רבה".

כרם יש הסוברים¹⁰⁸ כי הכינוי "רבה" בא אף הוא ממשפט הפתיחה של החיבור, שהיה כנראה, וכן נמצא מאוחר יותר גם בכ"י מהגניזה,¹⁰⁹ "ר' אושעיא רבה פתח". מן הראוי להביא בהקשר זה את דברי ר' יהודה ב"ר משה חלאוה (מהר"ם חלאוה):¹¹⁰

הברייתא הזאת באבל רבתי, ויש לשאול למה נקראת המסכתא הזאת אבל רבתי, וכן איכה רבתי ובראשית רבה, וכן בשאר. ואם נפשך לומר שאין שם זה עיקרי אלא שם הלועזים,¹¹¹ והלא בפרק אלו מגלחים [מור"ק כד ע"א, כו ע"ב] אמרו תניא באבל רבתי, ובפרק האשה שנתאלמנה [כתובות כח ע"א] גם כן, וכן במקומות אחרים.¹¹² אלא הטעם בזה מפני שקדם לה ביאור אחר קצר וכשהוסיפו עליו קראו רבתי וכן

ישיבה, וא"כ החיבור הראשון נשנה בישיבה של רשב"י בהשתתפות עשרה חברים, ואילו השני נשנה לאחר שנסתלקו שלושה חברים, ולכן הראשון נקרא רבא, והשני זוטא. וציין לתוספות בכתובות קו רע"א, שכתבו כי ההבדל בין סדר אליהו רבא לזוטא הוא מפני כמות החומר השונה ששנה אליהו לרב ענן.

106 לפי זה מובן גם השם 'בראשית זוטא'. עם זאת יש לציין, כי לספרי זוטא מציינו כמה וכמה כינויים, שקשה ליישבם לפי הסבר זה. כגון: "ספרי של פנים שני" (רש"י ויקרא י', יט), או: "בריייתא דספרי" (רש"י סנהדרין כט ע"א), ועוד כינויים שצוינו על ידי י"נ אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, ירושלים-תל אביב, תשי"ז, עמ' 741.

107 כך כתב רב נטרונאי גאון, כתמדה גנוזה ריש סי' צ: "אבל מסכת ומשנה היא... ושתיים הם אחת גדולה ואחת קטנה". וכ"ה גם בתשובות גאונים אסף, ירושלים, תרפ"ט, עמ' 176; ערוך, ערך אבל השני; וראה אוצר הגאונים, משקין, עמ' 52, סי' קמו. וכן ציין לזה מ' היגר, במבואו למס' שמחות, ניו יורק, תרצ"א, עמ' 17, והוסיף גם את דברי ר' שלמה בן היתום שכתב כן, ע"ש. וראה עוד תשובות רב נטרונאי בר הילאי גאון, מהד' ברודי, מכון אופק, ירושלים, תשנ"ד, עמ' 638.

108 זו דעת צונץ, ראה במבואו של אלבק, הנזכר לעיל הערה 104, עמ' 94.

109 זהעיר על כך אלבק במבואו, עמ' 95, הערה 1. ועמד על כך: E. Levine, *JQR*, o.s. xx (1908), p. 777, שהוא המהדיר הראשון של קטע הגניזה, וכפי שהעיר על כך מ' סוקולוף, קטעי בראשית רבה מן הגניזה, ירושלים, תשמ"ב, עמ' 77, הערה 1. על כך יש להוסיף שכך הוא גם ברשימת ספרים מן הגניזה שפרסם י' מאן, וראה על כך: מ"ב לרנר, 'עיונים ברשימת ספרים אחת מן הגניזה', תעודה א, חקרי גניזה קהיר, (העורך: מ"ע פרידמן), ת"א, תש"ם, עמ' 45 שורה 4.

110 אמרי שפר, מהד' ר' חיים בן ציון הרשלה, ירושלים, תשנ"ג, ריש פרשת חיי שרה, עמ' קצב.

111 ה"לועזים" נזכרים בספרי פרשנות על התנ"ך, והכוונה לפרשנים שבדרך כלל פירשו מלים מהתנ"ך ע"י שכתבו את תרגומם ללשון לעז. ראה לדוגמה ש"א פוזננסקי, מבוא על חכמי צרפת מפרשי המקרא (בתוך: פירוש על יחזקאל ותרי עשר לר"א מבלגנצי, ורשא, תרע"ג), עמ' cxvi ואילך. אמנם כאן נראה שמלה זו כבר קיבלה משמעות יותר רחבה, היינו של פרשנים באופן כללי, ולא דווקא של פרשני המקרא.

112 לא מצאתי מקומות נוספים שנזכר בדברי חז"ל "אבל רבתי".

בשאר. ומצינו בדומה לזה אליהו רבה, אליהו זוטא, דרך ארץ רבה, דרך ארץ זוטא, שהן משבע מסכיות קטנות. ונלמוד סתום מן המפורש.

למדנו מדבריו כי הוא סבור שבתחילה היתה מסכת קצרה, ואחרי כן הוסיפו עליה והרחיבוה. הנוסח הקצר נקרא בשם "זוטא", והנוסח המורחב נקרא בשם "רבה". לפי דבריו, הוא הדין גם ביחס לבראשית רבה, ולספרים נוספים שנוסף לשמם הכינוי "רבה". ונמצא שיש לנו גישה שלישית במשמעות תוספת הכינוי "רבה".

עתה נבדוק כיצד כינו הגאונים את היצירות שנתחברו בתקופתם. במחצית הראשונה של תקופת הגאונים נתחבר ספר השאלות על ידי רב אחאי גאון. זהו הספר הראשון לאחר חתימת התלמוד שנקרא על שם מחברו.¹¹³ ברם, כיוון שאין לספר הקדמה, אין לדעת אם שם הספר ניתן לו על ידי מחברו. תופעה הראויה לציון היא, כי הגאונים שהשתמשו בספר זה מצטטים אותו מבלי להזכיר את שמו או את שם מחברו. רק בהלכות גדולות מצאנו כמה פעמים כי נזכר: 'ואמר רב אחא', והדברים נמצאים בשאלות.¹¹⁴

אף אם אכן השתמש בעל הלכות גדולות במקרים הללו בספר השאלות, הרי שלא הזכיר את שם הספר. אמנם מצאנו אזכור בודד על ידי רב שרירא גאון: "מימרא דרב אחא מן שבחא הוא בשאלתא דבהעלותך",¹¹⁵ אבל אף כאן אין הספר קרוי בשמו. יש כאן ציון מפורט יותר, ולבטח השתמש רב שרירא בספר השאלות, אבל שמו של הספר נעדר. והנה גם ביחס לספר זה אנו מוצאים לו שם אחר, והוא: 'שאלתא אלפירוק', לאמור שאלתא של הפירוק.¹¹⁶ שם נוסף לספר נמצא בהקדמת פירוש המשנה לרמב"ם¹¹⁷ והוא: 'הלכות רב אחא משבחא'. איני יודע האם העובדה ששמו של הספר אינו קבוע, מלמדת כי שם הספר לא ניתן לו על ידי מחברו אלא על ידי חכמי הדורות. עניין זה אינו ברור, ודורש

113 ראה: אסף, תקופת הגאונים, עמ' קנד. ברודי, צוהר, עמ' 90, מעלה את השאלה הבאה: "האם יש לראות בו [ברב אחא] מחבר שיצר את הדרשות הכלולות בו, או שמא היה רב אחא עורך או מאסף בלבד? דרשות בנוסח השאלות היתה נפוצה למדי, ככל הנראה, וייתכן שרב אחא קיבץ בספרו מבחר שאלות שנוצרו על ידי דרשנים שונים, ובכללם – אולי – הוא עצמו".

114 ראה א' עפשטיין, מקדמוניות היהודים, ח"א, תשכ"ה, עמ' תג; אסף, תקופת הגאונים, עמ' קס-קסא; דנציג, הלכות פסוקות, עמ' 199 והערה 33.

115 תשובות הגאונים הרכבי, סימן שעו. תאריך התשובה נמצא בראש סימן שעב, והוא בזמנו של רב שרירא.

116 ראה: ש' אברמסון, מבוא התלמוד לר"ש בן חפני, ירושלים, תש"ן, עמ' 137-138. אברמסון נימק את ההוספה לשם: "ואפשר שהוסיפו את ה'פרוק', משום שבערבית חששו שמא יטעו בינו ובין שאלות סתם, כמות שהשתבשו באמת בכמה מובאות מן שאלות וחשבו שהן מן השאלות (כגון בספר הערוך)". [ראה מכתבו של בובר שנדפס בראש ערוך השלם, בהערה המתייחסת לצד 14, ושם גם מראי מקורות לספרות בעניין זה. וראה עוד הערת ר"ש אלבק, בספר האשכול, ח"א, עמ' 80, הערה ד]. אכן כדי למנוע טעות, ניתן היה לציין לשם המחבר בנוסף לשם החיבור. לכן אפשר שלפנינו שם אחר של הספר, אלא שלא היה מקובל כל כך.

117 מהר" קאפה, ירושלים, תשכ"ד, דף כה ע"א.

בדיקה.¹¹⁸ אף משמעות שם הספר אינה ברורה דיה. האם שמו של הספר ניתן לו על פי תוכנו, לאמור זהו ספר הדן בשאלות מסוימות.¹¹⁹ או שמא שם הספר בא ממלת הפתיחה של הספר, שהיא: 'שאלתא'.

יש בידינו עוד דוגמאות שספרי הגאונים נקראו במספר שמות.¹²⁰ כך הדבר ביחס לספר הלכות פסוקות לרב יהודאי גאון. הוא נקרא: הלכות קטועות, הלכות קטן, ואולי גם הלכות קטנות,¹²¹ הלכות ראו, הלכות קצובות או הלכות קבוצות.¹²² כך הדבר גם ביחס לספר הלכות קצובות. הספר נקרא גם הלכות פסוקות, פסוקות וקצובות וקלות, הלכות גדולת¹²³ קצובות.¹²⁴ גם ספר והזהיר נקרא במספר שמות, כגון: והזהיר, מדרש והזהיר, אגדת הזהיר, הלכות פסוקות של ספר והזהיר,¹²⁵ השכם, מדרש השכם.¹²⁶

מכל מקום, מצאנו בתקופת הגאונים ספרים הנקראים על פי תוכנם, כגון: הלכות גדולת,¹²⁷ הלכות פסוקות, שערי שבועות,¹²⁸ ספר המקח והממכר, ועוד. מאידך אנו

118 אציין שלדעת נ' אלזני במאמרו 'לשמות שני ספרים מהספרות היהודית-ערבית', קרית ספר, לח (תשכ"ג), עמ' 113-115, הרי שלספר הכוזרי נתן המחבר עצמו שני שמות. האחד "הכוזרי", שנתייחד לתרגום העברי. השני "כתאב אלרד ואלריל באלריל באלריל אלריל", שנתייחד למקור הערבי. אמנם אין זה דומה לגמרי לענייננו, שהרי אין אנו דנים כיצירות מתורגמות.

119 לדעת א' וייס, על היצירה הספרותית של האמוראים, ניו יורק, תשכ"ב, עמ' 335, הביטוי שאלתא משמעותו: פסק, הלכה, גזירה. א"כ משמעות השם היא: ספר הפסקים. וראה על כך הנציג, הלכות פסוקות, עמ' 197-198, והערה 24.

120 עי' ד' גולניקין, "שאלות דרב אחאי" ככינוי ל"הלכות קצובות", קרית ספר, סב (תשמ"ח-תשמ"ט), עמ' 437, שהביא דוגמאות אלו.

121 ראה הלכות פסוקות, מהד' ס' ששון, ירושלים, תשי"א, עמ' 11-13.

122 ראה על כל האמור דנציג, הלכות פסוקות, עמ' 46-54, 391-401.

123 כך הוא במחזור ויטרי, עמ' 416, רצ"ל: גדולות.

124 ראה הלכות קצובות, מהד' מ' מרגליות, ירושלים, תש"ב, עמ' 11. מרגליות כתב שם: "אין לחשוב שחיבורנו נקרא בשם כפול, או משולש, וברור שאין כאן אלא השגרת מעתיק". דומה שלאור האמור עד עתה לא צדק מרגליות בדבריו.

125 ראה: י"מ פריימאן, ספר והזהיר לספר שמות, לייפציג, תרל"ג, דף ב ע"ב-דף ג ע"ב. היות שהעניינים בספר והזהיר בוויים דוגמת השאלות, לאמור ענייני אגדה והלכה בכל פרשה, ייתכן כי הכינוי 'מדרש' והזהיר אינו בא לציין את שם הספר, אלא בא לומר כי העניין נמצא בחלק המדרשי של הפרשה, ואילו הכינוי ב'הלכות פסוקות' של והזהיר בא לציין כי העניין נמצא בחלק ההלכתי שלו. אם צדקנו בזה, אין כאן שמות מיוחדים לספר.

126 פריימאן שם סבור כי אלו ספרים אחרים, אבל לדעת ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה, עמ' קסב, והספרות המצוינת שם, המדובר באותו ספר. השם: והזהיר, הוא על פי הפתיחה של כל פרשה (והזהיר הקב"ה את ישראל), ואילו השם: השכם, הוא על פי הפתיחה של ראש הספר (הספר התחיל בפסוק: השכם בבקר והציב לפני פרעה, בשמות ח, טו).

127 כתב רמ"י קליין בהגהותיו להלכות גדולות, שנתפרסמו עתה בזכור לאברהם, קובץ תורני, תשס"ב-תשס"ג, עמ' ת: "ספר זה נקרא הלכות גדולות, על שם שהוא נבנה על גדולי ההלכות כמו ברכות שכתב ודומיהן, וכמו שאתה רואה שברא"ש מסודר הלכות טומאה, הלכות ספר תורה, הלכות מוזה, הלכות תפילין, הלכות ציצית, וקראוהו 'הלכות קטנות' על שם שהוא נבנה להלכות הקצרות, ואין לכל אחד מהם מסכת בפני עצמה".

מוצאים גם ספרים הנקראים על פי פתיחתם, כגון: ספר והזהיר, הלכות ראו (שהוא ספר הלכות פסוקות), אכלה ואכלה (ספר על המסורה), ועוד.

ג. השינוי שחל בגישת המחברים

נמצא כי גם בתקופת הגאונים, עד לאחר זמנו של רב אחאי בעל השאלות, וליתר דיוק עד לזמנו של רב סעדיה גאון, אין המחבר מודיע את שם יצירתו. לשון אחר, שמה של היצירה לא ניתן לה על ידי המחבר, אלא על ידי הלומדים והמעיינים בה.¹²⁹ רק מתוך הנחה זו נוכל להבין כיצד ייתכן הדבר שמצאנו מספר שמות לאותו חיבור, כפי שנוכחנו לדעת זה עתה בסוף הסעיף הקודם.¹³⁰ כמו כן אין המחבר מודיע את שמו על יצירתו. לעומת זאת ראינו כי הפייטנים, החל מינאי, חותמים את שמם בצורות שונות על יצירתם. ובכן, אנו חוזרים עתה על השאלה ששאלנו בסוף סעיף א, והיא: מה פשר ההכרל ביניהם; מדוע החכמים ממשיכים להעלים את שמותיהם, בזמן שהתודעה של פרסום השם כבר קיימת בציבור, שהרי הפייטנים מודיעים ברבים את שמם על יצירותיהם. נ' דנציג התייחס למצב בתקופת הגאונים, ואלו דבריו:¹³¹

באמת, אין לנו ידיעות ודאיות על חיבור אחר, מלבד הלכות פסוקות (הלכות דרב יהודאי), שחובר בישיבות הגאונים ביחמתו של הגאון ושנערך בידי תלמידיו, מקודם לרב סעדיה. החיבורים: שאילתות, הלכות גדולות, "סדר תנאים ואמוראים",

128 הראשונים קראו לספר זה בכמה שמות: ספר שבועות (ר"ח בפירושו לב"ק סב ע"א, מהד' מוסד הרב קוק), משפטי שבועות (ר"ד בתוספותיו לכתובות פח ע"ב), שרשי שבועות (רמב"ן, מלחמות ב"ק מג ע"א בדפי הרי"ף, ספר הזכות לכתובות מו ע"א בדפי הרי"ף), שערם דרב האי (תוספות ב"מ ה ע"א ד"ה אין). כך כתב ר"ד דומב, במבואו לספר משפטי שבועות, בני ברק, תשס"ב.

129 כדאי לציין כאן לדברי רס"ג בהקדמתו לספר הגלוי, שהדפיס א"א הרכבי, במחברתו השריד והפליט מספר האגרון ומספר הגלוי (בתוך: זכרון לראשונים, מחברת חמישית, זכרון הגאון רב סעדיה אלפיומי וספריו, פטרבורג), תרנ"ב, עמ' קג: "כמו שמצינו ששמעון בן ישוע בן אלעזר בן סירא חבר ספר מוסר הדומה לספר משלי [ראה לעיל הערה 48]... וכמו שחבר אלעזר בן עיראי ספר חכמה הדומה לספר קהלת... [וכמו] שכתבו בני חשמנאי יהודה ושמעון... ספר במה שעבר עליהם... ובזמננו זה חברו אנשי קירואן ספר בעברית... וכמו שחברתי אני... [והוא הנקרא ספר ה]מועדים". רס"ג הזכיר כאן כמה ספרים שנכתבו לפניו, אבל הזכיר רק את שם מחבריהם ואת תוכנם, אבל לא את שמם, בניגוד לספרו, ספר המועדים, שרס"ג הזכיר גם את שמו. לכאורה ניתן לדייק מדבריו, כי שמם של החיבורים הללו לא היה קבוע, ולכן אין רס"ג נוקב בשמם. אכן בהמשך ההקדמה עמ' קעו, כתב: "כמו שהשתמשו החכמים בספר בן סירא", ובעמ' קעח: "וכמו שהשתמשו בספר בן עירי", ובעמ' קפ: "וכמו שהשתמשו בספר בני חשמנאי", "ספר אנשי אפריקא", ואין לדעת אם זהו שמם של הספרים, או שרס"ג קראם כך על שם מחבריהם.*

130 וכן דעת ברודי, גאתי בבל, עמ' 224, הערה 34; ברודי, צוהר, עמ' 117, הערה 22, וראה גם דבריו בסוף עמ' 147. אמנם מצאנו מקרים של ספרים בעלי שני שמות ואף שלושה, גם בתקופה המאוחרת לתקופת הגאונים, ראה ולאטקין הג"ל (לעיל הערה 17), פרק טו, עמ' 261, אולם נראה כי הספרים והשמות מסוג זה הם מעטים ביותר.

131 דנציג, הלכות פסוקות, עמ' 110-112.

"הלכות דרב אבא", ו"סדר רב עמרם גאון", אף אחד מהם לא חובר ביוזמת ראש הישיבה שבישיבות הגאונים ובידי תלמידיו, אלא בידי מחברים שונים שלמדו בישיבות אלו, או שפעלו בתחומי הישיבות או תחת השפעתן. על אף מציאותם של כמה ספרים שנכתבו במקצועות שונים שעליהם נקראו שמותיהם של כמה מן הגאונים שחיו מקודם לרב סעדיה, הרי העיון בהם מגלה שאין ייחוסים אלו ודאיים כלל. ולכן, החיבור "הלכות רב יהודאי", הוא חריג בודאי בין החיבורים בני תקופה זו – אמנם לדעתי אין בכך לערער על ייחוס החיבור לתלמידי רב יהודאי.

עם זאת יש לשים לב, כי גם בחיבור הלכות פסוקות של רב יהודאי, אין נזכר שמו של המחבר. נכון הוא כי חכמים המצטטים ממנו קוראים את שמו של רב יהודאי עליו, אבל שם המחבר לא נמצא בו, ואילו לא היו בידינו עדויות אלו, לא היינו יכולים לדעת מי הוא המחבר. היינו, גם בחיבור זה המחבר העלים את שמו.

ניתן לומר את אשר אמרנו לעיל. בתקופת חז"ל נשאה היצירה אופי שכבתי-קיבוצי, ועל כן לא ניתן היה לדבר על מחבר מסוים. ברם אצל הפייטנים שונה הדבר, והיצירה היא בבירור פרי ידיו של מחבר אחד, וכל כולה אומרת חידוש. אפשר שהסבר זה נכון גם לגבי ספרות הגאונים עד לרב סעדיה גאון. לאמור, ספרי ההלכות רובם ככולם הם סיכום של דברי התלמוד, ובדרך כלל הם כתובים בסידורו ובצורתו של התלמוד עצמו, למעט ספר השאלות, עם תוספת מסוימת גם מדברי הגאונים עצמם. נמצא כי התבנית של ספרי ההלכות היא כתבנית התלמוד, וגם התוכן שלהם הוא ברובו הגדול זהה עמו. לפיכך אין כאן מקום לדבר על 'מחבר' במובן הרגיל של המלה.¹³²

אפשר גם לצרף לכאן את שכתבנו לעיל בשם בעל ספר חסידים, כי אנשים שאינם הגונים החלו לשלוח ידם במלאכת הפיוט, ונוצר מצב "ולא היו יודעים איזה פיוט של צדיקים". כדי לחלץ את הציבור ממצב מביך זה, ממשיך בעל ספר חסידים ואומר: "וכדי שלא יאמרו רשעים אמרום, תיקנו הצדיקים שמם בפיוטיהם". נראה שביחס לספרות הגאונים לא היה חשש מעין זה, ולכן לא היה צורך לפרסם את שם המחבר. ברי הוא שספר הלכה יכול היה להיכתב רק על ידי חכם מוסמך ביותר.

השינוי באופי היצירות מתחיל עם חיבוריו ההלכתיים של רב סעדיה גאון, ואנו מבחינים בהם במאפיינים חדשים. לאמור, ברור שתוכנו העיקרי בנוי על דברי התלמוד, אבל סידור החומר נעשה בדרך עצמאית ואינו קשור לסידור התלמוד. לחיבור יש הקדמה, ונעמוד על המבנה שלה בפרק הבא. גם שפת החיבור היא שפה שונה, והיא מעתה ערבית-יהודית, לאמור השפה הערבית הכתובה באותיות עבריות.¹³³ אכן גם בשאר חיבוריו של רב סעדיה אתה מוצא כי הוא מקדים להם הקדמה, שבה הוא מודיע את שם המחבר ואת ספרו ופרטים נוספים.

132 עמד על כך ברודי, צוהר, עמ' 147.

133 ברודי הנ"ל, עמ' 147-149.

יש הסבורים כי רב סעדיה הושפע מהספרות הערבית, וההשפעה ניכרת במכלול יצירתו בפנים רבות.¹³⁴ לפיכך, האמור כאן על צורת כתיבתו של רב סעדיה, מקורו בהשפעה זו.¹³⁵ אמנם ניתן לומר, לפחות ביחס לכתבים ההלכתיים, את אשר נאמר לעיל בשם ספר חסידים. הואיל ובאותו הזמן היו כבר חיבורים קראיים, הרי שבחיבוריו ההלכתיים הוצרך רב סעדיה לפרש את שמו, כדי שלא יחשבו שאולי נתחברו על ידי קראי. הרי הציבור לא יקבע את עמדתו רק אחרי קריאה של כל החיבור, ועל כן יש להודיע מיד בתחילה כי המחבר נמנה עם שלומי אמוני ישראל. אלא שאפשרות זו לכאורה נסתרת מהעובדה כי רב סעדיה חיבר מחזור של מערכות יוצר לפרשות התורה, ולא זו בלבד שלא חתם את שמו עליהם, אלא הוא חתם בשם 'שלמה', או 'שלמה יזכה'.¹³⁶ לדעת פליישר נראה שרב סעדיה לא הועיד יצירות אלו לשימוש ציבורי בבית הכנסת, אלא רק לשימוש של יחידים. אכן, כפי שהדגיש פרופ' פליישר, גם ביצירות פיוטיות אחרות של רב סעדיה, שחוברו על מנת להאמר בבית כנסת, הוא לא הזכיר את שמו, ונמצא אפוא כי אין ללמוד ולהקיש מדרכו בפיוט, על דרכו בחיבור ספרים.

נראה כי המחברים לא נהגו לכתוב הקדמות לספרם, וממילא לא נקבע שמו של הספר. הבה נראה אפוא, מתי החלו המחברים לכתוב הקדמות שבהן כתבו, בין השאר, גם את שמו של ספרם.

134 ראה ר' דרורי, ראשית המגעים של הספרות היהודית עם הספרות הערבית במאה העשירית, ת"א, תשמ"ח, עמ' 156-178. כן סבור גם ברודי הנזכר בהערה הקודמת וחוקרים נוספים, ראה בפרק הבא הערה 31.

135 כבר כתבתי בפתח דבר ששאלת ההשפעה ההרדית היא קשה, ואין כרצוני להתעכב עליה. עם זאת אציין, כי ביחס לשני הפרטים שאנו דנים עליהם כאן, והם שם החיבור ושם המחבר, הרי שסמוך מאוד לאחר אותה העת, הזכיר פרטים אלו לראשונה, ר' שבתי דונולו שפעל באיטליה הדרומית, כפי שנראה בפרק הבא. דומה שאין לדבר כאן על השפעה ערבית. אולי יש כאן השפעה אחרת. ראה ספר יוסיפון, מהד' פלוטר, כרך שני, ירושלים, תשמ"א, מבוא, עמ' 78, שהסתפק אם מחברו של יוסיפון, שלדבריו פעל באותה העת ובמקומו של ר' שבתי, הזכיר את שמו על ספרו אם לאו. אגב כך הראה, כי מחבר מאומות העולם באותו מקום ובאותה העת לא הזכיר את שמו. כאמור, העניין דורש בירור מקיף יותר, ורק ציינתי זאת כהערה.

136 ראה ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים, תשל"ה, עמ' 321.

בירור בשמות החומשים והפרשות בתקופת חז"ל

נברר עתה כיצד נקראו ספרי התנ"ך וחלקיהם בספרות חז"ל, ונראה אם היו גישות שונות בין ארץ ישראל לבבל בתחום זה. בדיקה זו נעשה אחר כך גם ביחס לספרי חז"ל.

א. חמישה חומשי תורה

נרכז בזה את השמות שמצאנו בדברי חז"ל לחמישה חומשי תורה. בראשונה נרשום את השמות שנמצאו בתורתם של התנאים, ולאחר מכן את אלו שנמצאו בתורתם של האמוראים.

אצל התנאים מצאנו:

- א. בראשית – מכילתא דר' ישמעאל, מס' בחודש, פ"ג, עמ' 211; ¹ ירושלמי, מגילה ג, סה"א (ברייתא); ² בבלי, גיטין ס ע"א (ברייתא).³
- ב. חומש שני – בבלי, סוטה לו רע"ב (ברייתא).⁴

- 1 הנוסח שם הוא: "ויקח ספר הברית אבל לא שמענו מהיכן קרא כאזניהם, ר' יוסי בר' יהודה אומר מתחילת בראשית עד כאן". לפי זה "בראשית" הוא שמו של הספר. אבל כפי שצויין בהערות הורוביץ, במדרש תנאים דברים יא, ב הנוסח הוא: "מבראשית", ולפי זה הוא כפשוטו, כלומר הקריאה היא מהמלה הראשונה שהיא בראשית.
- 2 שם נאמר: "ר' שמואל בר נחמן בשם ר' יונתן תורה חסירה אין קוראין בה ברכים, והא תני בבראשית עד המבול, בויקרא עד ויהי ביום השמיני, בוידבר עד ויהי בנסוע הארון מותר לקרות בו ברכים". ניתן לומר שהכוונה כאן היא לשמות החומשים וכן עולה מפירוש קרבן העדה. אבל הפני משה כתב: "אם כתובה מבראשית עד המבול" וכו', ולפי זה ניתן לומר שהכוונה היא למלה הראשונה בכל חומש, אלא שהלשון אינו נוח, שהרי לפי זה היה לו לומר: מבראשית, וכן בשאר. אכן במס' סופרים ה, ט, מהד' היגר עמ' 158, נמצא: "ר' יהודה מתיר מן בראשית עד המבול, מן ויקרא עד ויהי ביום השמיני".
- 3 שם נמצא: "כתנאי, אין כותבין מגילה לתינוק להתלמד בה, ואם דעתו להשלים, מותר; ר' יהודה אומר: בכראשית, עד דור המבול, בתורת כהנים, עד ויהי ביום השמיני". בכ"י וטיקן, עפ"י דק"ס מהד' פלדבלום, הנוסח הוא: "בתורת כהנים מויקרא עד ויהי ביום השמיני".
- 4 כינוי זה נזכר גם בהלכות גדולות דפ' ורשא, סוף הלכות הספד, דף קמג סע"ד [וראה הגהות מהר"צ חיות על חולין סג ע"א, ושם יש טעות בציון הדף לסוטה]: "חמשה חומשי תורה ספר בראשית וחומש שני וספר כהנים וחומש הפקודים ומשנה תורה". אבל במהד' ירושלים, ח"ג, עמ' 376, הנוסח הוא: "ואלה שמות ותורת כהנים", וכן הוא גם בתורתן של ראשונים, ח"א, עמ' 43.

11. תורת כהנים – משנה, מגילה ג, ה; מנחות ד, ג ובמקבילה בספרא, אמור, פרק יג, פרשתא י, י; ספרי דברים, פיסקא קמט, עמ' 195; תוספתא, מגילה ג, ז, מהד' ליברמן עמ' 355; ספרי דברים, פיסקא קכז, עמ' 185.
12. ויקרא – ירושלמי, מגילה ג, סה"א (ברייתא).⁵
11. חומש הפקודים – משנה יומא רפ"ז, ובמקבילה סוטה ז, ז; תוספתא, מגילה ג, ז, מהד' ליברמן עמ' 355; ספרא, אחרי מות ריש פרשה ב; שם, אמור פרשה י, יג, ו; ספרי דברים, פיסקא קכז, עמ' 185; מס' סופרים יב, ב, ג, ד, מהד' היגר עמ' 226, 227, 228;
12. וידבר – ירושלמי, מגילה ג, סה"א (ברייתא).⁶
- ה. משנה תורה – אדר"נ, נוסח א, רפ"כ; מכילתא דר' ישמעאל, מסכתא דבבבא ספ"ח, עמ' 235; ספרי דברים, פיסקא צח, עמ' 159; שם, פיסקא קכז, עמ' 185; שם קס, עמ' 211; מס' סופרים ב, יא, מהד' היגר עמ' 117; שם יב, ב, ג, ד, עמ' 226, 227, 228; ירושלמי, סנהדרין ב, ו (ברייתא).

לכאורה עולה מכאן, כי שם החומשים נקבע הן לפי התוכן, והן לפי משפט הפתיחה. ברם, אפשר שלא כך הוא הדבר. אם נתחשב בנוסחים שהבאנו בהערות, ואם נאמר כי לשון הברייתא אינו בהכרח הלשון המקורי,⁷ יתקבל כי שם החומשים בתקופת התנאים נקבע על פי תוכן הספר.

אצל האמוראים מצאנו:

- א. בראשית – משנה סוטה א, י; ב"ר ג, ה; סד, ח. ויק"ר ז, ג, מהד' מרגליות עמ' קנו.⁸
- ב. ואלה שמות – ב"ר ג, ה; סד, ח; שהש"ר ד, א [ז]; תנחומא וירא א; במד"ר יג, ח.
11. תורת כהנים – ירושלמי, מגילה ג, ז; ויק"ר ז, ג, מהד' מרגליות עמ' קנו; שהש"ר ה, ב, ו, ב; ועוד.
12. ויקרא – חולין סג ע"א.⁹

5 ראה לעיל הערה 2.

6 ראה לעיל הערה 2.

7 על תופעות של המרת לשון הברייתא העירו כמה חוקרים, ראה לדוגמה: מ' מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת גן, תשמ"א, עמ' 29-30, ובהפניותיו בהערות; ר' רוזנטל, 'ערכים נוספים למילון התלמודי [ג]: ארזינג', תרכ"ז, סא (תשנ"ב), עמ' 222-223, הערה 16 שם; י"ש שפיגל, 'מי עלה על הדוכן ומי עמד עליו', סידרא, יד (תשנ"ח), עמ' 150 והערה 51.

8 אף שאפשר לומר כי הכוונה שם למלה הראשונה שהיא "בראשית", ברם מתוך ההקבלה ל"תורת כהנים" משמע יותר כי הכוונה לשם הספר, וכן עולה גם מחילופי הנוסח שם.

9 ראוי לצטט בזה את דברי רצ"ה חיות בהגהותיו כאן: "בכ"מ כינו חז"ל ספר ויקרא בשם תורת כהנים... ואיך קרי ליה הש"ס כאן בשם ויקרא ולא בשם תורת כהנים רצ"ע". אמנם מצאנו גם בירושלמי פעם אחת את הכינוי ויקרא כמו שכתבנו לעיל, וראה גם לעיל בהערה 2.

17. חומש הפיקודים – ירושלמי, סוטה א, י; פסדר"כ כי תשא, ת, מהד' מנדלבוים עמ' 30 (=תנחומא, כי תשא, ט; במד"ר ב, יא¹⁰); שם, את קרבני לחמי, ג, עמ' 117 (=פס"ר טז, מהד' איש שלום פג ע"א).

22. וידבר – ב"ר ג, ה; סד, ח; פס"ר י, דף מ ע"ב (=תנחומא בובר, כי תשא, ח).
ה. משנה תורה – ירושלמי, מגילה ג, ז; חולין סג ע"א וע"ב; עבודה זרה כה ע"א; ב"ר ג, ה; ו, ט; סד, ח; שמו"ר לא, יד; ויק"ר יט, ב; ועוד.

העולה מרשימה זו הוא, כי בתקופת האמוראים אנו מבחינים בשינוי מסוים. לאמור, בנוסף לשמות שהיו מהלכים בתקופת התנאים, יש לנו כאן קביעת שמות על פי משפט הפתיחה. אבל קשה מאוד לומר שיש לנו סיוע ממקור אחר לקביעה זו. הבה נתבונן בשמות הפרשות.

ב. שמות הפרשות

שנינו ביומא ז, א:

וכהן גדול עומד ומקבל וקורא עומד וקורא אחרי מות ואך בעשור, וגולל ספר תורה ומניחו בחיקו ואומר יותר ממה שקראתי לפניכם כתוב כאן, ובעשור שבחומש הפקודים קורא על פה.

מדובר כאן בקריאת כהן גדול ביום הכיפורים. המשנה מציינת את הקריאות שלו לפי משפט הפתיחה ולא לפי התוכן. אפשר שהמשנה אינה מציינת את הפרשה לפי תוכנה, הואיל וכל הפרשות הללו עוסקות בעניין יום כיפור, ולכן שם כללי שיהיה על פי תוכן העניין יהיה בהכרח בעניין יום כיפור, ומשום כך הוא לא יבדיל ביניהם. לכן בחרה המשנה בדרך אחרת. היא ציינה כאן מהיכן הכהן מתחיל לקרוא, ומשום כך היא ציינה את משפט הפתיחה.¹¹ דומה שזו הסיבה שהמלה "פרשה" אינה נזכרת במשנה זו, שהרי אין מציינים כאן את הפרשה, אלא את תחילתה, אבל דומה שדבר זה אינו ברור.¹²

10 אבל במקבילה בפס"ר י, דף מ ע"ב (=תנחומא בובר, כי תשא, ח): "בספר וידבר", וכתבנו זאת גם בספר המתאים.

11 אלו הם משפטי הפתיחה: "וידבר ה' אל משה אתרי מות שני בני אהרן בקרבכם לפני ה' וימותו" (ויקרא טז, א); "וידבר ה' אל משה לאמר. אך בעשור לחודש השביעי הזה יום הכפורים הוא מקרא קדש יהיה לכם" (שם כג, כו-כו) וגו'; "ובעשור לחודש השביעי הזה מקרא קדש יהיה לכם ועניתם את נפשותיכם כל מלאכה לא תעשו" (במדבר כט, ז). ברור כי ציון תחילת הקריאה מתעלם מנוסח קבוע כגון: וידבר ה' אל משה לאמר, וכדומה לו.

12 א' הילביץ, חקרי זמנים, כרך ראשון, ירושלים, תשל"ז, עמ' של, סבור כי במקום שהשם ניתן רק לפי התוכן, הוסיפו גם את המלה "פרשה", ולפיכך נכתב במשנה "פרשת שקלים", ואילו בשאר, שהשם הוא לפי הפתיחה, לא נכתבה מלה זו, אלא רק: זכור, פרה אדומה וכד'. אמנם במקרה זה ניתן לדחות ולומר כי יש קיצור לשון במשנה, והמלה "פרשה" הנמצאת בתחילה מוסכת על כל השאר, ומצינו בן רבות בלשון המשנה. קצת ראייה לכך הוא האמור במועד קטן כח ע"ב: "למה נסמכה מיתת מרים

נדון במשנה נוספת. שנינו במגילה ג, ד:

ראש חודש אדר שחל להיות בשבת קורין בפרשת שקלים... בשנייה זכור (דברים כה, יז) בשלישית פרה אדומה (במדבר יט) ברביעית החודש הזה לכם (שמות יב).

ברור שפרשת שקלים נקראת כך לפי התוכן. הואיל ואי אתה יודע באופן חד משמעי מה היא פרשת שקלים, לפיכך מצינו שם בגמרא (כט ע"ב) מחלוקת בין רב ושמואל בזהויה של פרשת שקלים, ולפי שניהם התוכן של הפרשה המוצעת על ידם, מצדיק לקרוא לה בשם פרשת שקלים. גם פרשת פרה אדומה נקראת לפי התוכן, אם כי אולי המקור הוא משפט הפתיחה, אף שהמלים "פרה אדומה" רחוקות מעט ממשפט הפתיחה.¹³ קצת ראייה כי המלים הללו הן מרוחקות, שהרי צא וראה כי כיום שם הפרשה הוא "חקת". מקור שמן של שתי הפרשות האחרות אינו ברור באופן חד משמעי. ניתן לומר כי הן נקראות כך לפי פתיחתן,¹⁴ אבל באותה מידה ניתן לומר כי הן נקראות כך לפי התוכן, אף שהמלים הללו נמצאות גם בפתיחה.

משניות נוספות בהמשך המשנה הקודמת הן משנה ה ומשנה ו:

בפסח קורין בפרשת¹⁵ מועדות של תורת כהנים (ויקרא כג, ד), בעצרת שבעה שבועות (דברים טז, ט), בראש השנה בחדש השביעי באחד לחדש¹⁶ (ויקרא כג, כג),

לפרשת פרה אדומה". הרי לנו "פרשת פרה אדומה". ברם קשה יותר על סכרת הילביץ מההמשך במשנת מגילה ששם נאמר: "בקרבות החג, בחנוכה בנשיאים" וכו' והכוונה היא לפרשת הקרבנות ולפרשת הנשיאים, וראה עוד בהמשך המשנה בכגון זה. וכן קשה מפרשת ויהי בסוּע הארון המחכרת במשנה ידים ג, ה, והבאנוה לקמן בהערה 19, הנקראת פרשה, ומקור שמה הוא כנראה לפי הפתיחה.

13 הפתיחה היא: "וידבר ה' אל משה ואל אהרן לאמר. זאת חקת התורה אשר צוה ה' לאמר דבר אל בני ישראל ויקחו אליך פרה אדומה תמימה אשר אין בה מום אשר לא עלה עליה על" (במדבר יט, א-ב).

14 לכאורה יש מקום לטעות ביחס לפרשת זכור, שהרי מצינו: זכור את יום השבת (שמות כ, ז), אלא שכאן יש לומר שהפסוק אינו בראש פרשה, ולפיכך אין זו פרשה. ברם מצינו: זכור את אשר עשה ה' א-להיך למרים (דברים כד, ז), והוא ראש פרשה. כנראה יש לומר כי חז"ל לא חששו לכך, שהרי ברור לציבור שיש לקרוא פרשה מעניין פורים ואין מקום לטעות.

15 ל' גינזבורג, פירושים וחיידושים בירושלמי, ח"ג, עמ' 136, הערה 150 כתב כי ב' של "בפרשת מועדות" מלמדת כי הקריאה היא רק חלק מפרשת המועדות, היינו החלק המתאים לפסח. ואכן בהמשך המשנה נאמר כי קוראים מאותה פרשה את החלק המתאים לטובות. וכן בהמשך "בקרבות החג", היינו כל יום את הקריאה המתאימה מתוך פרשת קרבנות החג. כך גם במשנה הבאה "בנשיאים", היינו כל יום מחנוכה קוראים את החלק המתאים לאותו יום. כך הוא גם הפירוש "כמעשה בראשית", כל יום הקריאה המתאימה לו. לכן הוא אומר שהנוסח הנכון במשנת מגילה ג, ד, הוא: פרשת (ולא: בפרשת) שקלים, כפי שנמצא בכי"ל ובירושלמי כפי שציין זאת דק"ס. עמד על כך כבר בחיבור שינויי נוסחאות למשנה, שבגליון המשניות של דפוס וילנא, ע"ש.

16 לכאורה תמוה מדוע גם כאן לא נאמר במשנה "בפרשת מועדות" וכו'. הנצי"ב בפירושו לתורה, העמק דבר (ויקרא כב, כז), אומר כי מכאן ראייה שבמועדים קראו תמיד החל משור או כשב (ויקרא שם), ואילו בראש השנה קראו רק את בחודש השביעי, והוא מסביר מדוע ברגלים התחילו לקרוא משור או כשב שלכאורה אין לזה שום קשר עם המועדים. ל' גינזבורג בפירושים וחיידושים לירושלמי, ח"ג, עמ' 136-137, כתב כי המשנה מתפרשת כפשוטה, ובמועדים קראו רק את פרשת מועדות ולא

ביום הכפורים אחרי מות (ויקרא טז, א), ביום טוב הראשון של חג קורין בפרשת מועדות שבתורת כהנים (ויקרא כג, לג), ובשאר כל ימות החג בקרבנות החג (במדבר כט).

בחנוכה בנשיאים (במדבר ז), בפורים ויבא עמלק (שמות יז, ח), בראשי חודשים ובראשי חודשיכם (במדבר כה, יא), במעמדות במעשה בראשית (בראשית א, א-ב, ג), בתעניות ברכות וקללות (ויקרא כו; דברים כח).

אנו רואים כאן בבירור כי המשנה נוקטת את שמן של מספר פרשות: מועדות, קרבנות החג, נשיאים, מעשה בראשית, ברכות וקללות. בשאר המקרים המשנה נוקטת את תחילת הפרשה.

אפשר לראות זאת בבירור אם נשווה זאת עם האמור בתוספתא, מגילה רפ"ג, מהד' ליברמן עמ' 353-355:

ראש חדש אדר שחל להיות בשבת קורין פרשת שקלים ומפטירין פרשת שקלים שביהודיע הכהן (מלכים ב יב)... בשנייה זכור ומפטירין כה אמר ה' פקדתי את אשר עשה עמלק לישראל (שמואל א טו, ד)... בשלישית פרה אדומה ומפטירין חוקתי עליכם מים טהורים וטהרתם (יחזקאל לו, כה)... רביעית החדש הזה לכם ראש חדשים ומפטירין כה אמר ה' בראשון באחד לחודש (יחזקאל מה, יח)... יום טוב הראשון של פסח קורין בפרשת הנף שבתורת כהנים (ויקרא כג, ד)... בעצרת שבעה שבועות (דברים טז, ט) ויש אומ' בחדש השלישי (שמות יט, א)... ביום טוב ראשון של חג קורין דבר אל בני ישראל לאמר בחמשה עשר יום לחדש הזה חג הסוכות (ויקרא כג, לד) וגו', בשיני ביום השני (במדבר כט, יז), בשלישי וביום השלישי (שם, כ)...

בעוד שהמשנה אומרת כי בראשון של סוכות קוראים בפרשת המועדות, היינו לפי התוכן, התוספתא מציינת את הקריאה לפי הפתיחה. גם בשאר הימים של סוכות המשנה מציינת את השמות לפי התוכן, ואילו המשנה לפי הפתיחה. אבל ביחס ליום טוב הראשון של פסח, גם התוספתא מציינת לפי התוכן, אף שאפשר שהקריאה שלה שונה מהנזכר במשנה. אבל גם בתוספתא עדיין מצינו פרשות המצוינות לפי התוכן: פרשת שקלים, פרשת שקלים שביהודיע הכהן, פרשת הנף. המעניין הוא, שהציון ל"פרשת שקלים שביהודיע הכהן" מלמד כי היה מקום לטעות, ולכן היו צריכים להוסיף ציון מדויק יותר, מכל מקום נקטה התוספתא שם זה. אכן לא נתברר לי מה טעם לעתים מציינים לפי התוכן, ולעתים לפי משפט הפתיחה.

התחילו משור או כשב. בהערה 154 עמד אף הוא על השאלה מדוע לא נאמר שבר"ה קוראים בפרשת מועדות, וכתב כי הואיל והמשנה הזכירה את ר"ה בין עצרת ליוכ"פ, ובשניהם ציינה לפי משפט הפתיחה, עשתה כן גם לגבי ר"ה.

מכל מקום, מצינו במשנה עוד שמות של פרשות לפי התוכן, כגון: פרשת המלך, פרשת סוטה,¹⁷ פרשת עגלה ערופה.¹⁸ רק פרשת ויהי בנסוע הארון הנזכרת במשנה,¹⁹ קרויה על פי פתיחתה.

בעניין הגישות השונות ביחס לנתינת שם לפרשה, נציין כאן למשנה, ברכות ב, א:

אלו הן בין הפרקים, בין ברכה ראשונה לשנייה, בין שנייה לשמע, בין שמע לוהיה אם שמוע, בין והיה אם שמוע לויאמר... אמר ר' יהושע בן קרחה למה קדמה שמע לוהיה אם שמוע, אלא כדי שיקבל עליו עול מלכות שמים תחילה ואח"כ יקבל עליו עול מצוות, והיה אם שמוע לויאמר, שוהיה אם שמוע נוהג בין ביום בין בלילה, ויאמר אינו נוהג אלא ביום.

במשנה שבבבלי, יג ע"א, הנוסח הוא: "למה קדמה פרשת שמע". הרי לך כי כאן היא מכונה בשם פרשה,²⁰ כנראה על שם הפתיחה.²¹ כן גם ביחס לויאמר שהוזכר כאן, מצאנו בתלמוד יב ע"ב, כי יש לקטע זה שם אחר והוא: "פרשת ציצית". לעומת זאת בירושלמי שם, פ"א ה"ו, הוא נקרא: "פרשת ויאמר". כמו כן מצאנו במגילה כא ע"ב: "פרשת ראש חודש", ואילו במשנה שהובאה לעיל נאמר "בראשי חרשים ובראשי חרשיכם". היינו שם

17 במשנה יומא ג, י: "ואף היא עשתה טבלא של זהב שפרשת סוטה כתובה עליה". וכן גם בסוטה ז, א: "ואלו נאמרים בכל לשון פרשת סוטה, וידוי מעשר, קריאת שמע ותפילה וברכת המזון ושבעת העדות ושבעת הפקדון". אגב, יש לעיין מה טעם נאמרה המלה "פרשה" רק ביחס לסוטה, ולא גם ביחס לוידוי מעשר ולקריאת שמע. נראה לי ש"וידוי" ו"קריאה" מלמדים גם על אופן האמירה, ועל כן הושמטה המלה "פרשה". אולי יש להביא לכך סימוכין ממשנה שבת ח, ג: "קלף כדי לכתוב עליו פרשה קטנה שבתפלין שהיא שמע ישראל". הנה כאן נזכרת "פרשה" ביחס לשמע ישראל, הואיל ומדובר בכתיבה. וכן מצינו בתענית כו ע"ב: "למה נסמכה פרשת כהן מברך לפרשת נזיר". והנה לקמן בהערה 18, מוזכרת משנה ששנתה "ברכת כהנים" וללא המונח "פרשה". אפשר אפוא שהסיבה לכך היא משום שכאן אנו מדברים על סמיכות פרשות שבכתב. השינוי מ"ברכת כהנים" ל"כהן מברך" אינו שינוי, אלא הוא נגרם בגלל ההמשך שם "כהן מברך אסור ביין". אבל מעניין כי בירושלמי תענית רפ"ד נמצא אותו מאמר בלשון אחר: "מפני מה סמך הכתוב פרשת נזיר לנשיאת כפים". לא מוזכר כאן המונח פרשה. בירושלמי סוטה פ"ח ה"ב מצאנו: "הרי פרשת וידוי מעשר הרי כתיב בה אמירה והיא נאמר בכל לשון", היינו נאמר כאן "פרשת וידוי מעשר", והיה מקום לומר בגלל שהזכירו שכתוב בה, אלא שבירושלמי שם פ"ז ה"ב נזכרה ג"כ "פרשת וידוי מעשר", ושם אין אפשרות לומר כי זו הסיבה שנזכרה בשם "פרשה".

18 כך שנינו בסוטה ז, ב: "ואלו נאמרין בלשון הקודש מקרא בכורים וחליצה ברכות וקללות ברכת כהנים וברכת כהן גדול ופרשת המלך ופרשת עגלה ערופה ומשוח מלחמה בשעה שמדבר אל העם". אף כאן יש לתמוה מה טעם לא נאמר במשנה "פרשת מקרא בכורים" או "פרשת חליצה".

19 משנה ידים ג, ה: "ספר שנמחק ונשתייר בו פ"ה אותיות כפרשת ויהי בנסוע הארון מטמא את הידים מגילה שכתוב בה פ"ה אותיות כפרשת ויהי בנסוע הארון מטמא את הידים".

20 לכאורה גם ללא נוסח הבבלי היינו צריכים לומר כך, שהרי המשנה שנתה בלשון נקבה "קדמה", וא"כ ברור שהכוונה לפרשה. אכן על דיוק זה כבר עמד ר"ש עדני במלאכת שלמה וכתב, כי מסוף המשנה: "נוהג" "אינו נוהג", עולה אחרת. לכן לדעתו ר"י אשכנזי הגיה במשנה: "למה קדם".

21 ראה לעיל הערה 17, שם נזכרת במשנה פרשת שמע ישראל, והיינו הך.

הפרשה אינו חד משמעי. בדרך אגב למדנו כאן את אשר אמרנו לעיל, כי המונח "פרשה" מחובר בדרך כלל לעניין המצויין לפי תוכנו, ולא לפי משפט הפתיחה.

גם בתקופת האמוראים מצאנו כי הרוב המכריע של שמות הפרשות הוא לפי התוכן. הרי לנו כמה דוגמאות בלבד: פרשת אבשלום, פרשת גוג ומגוג, פרשת בלק, פרשת רבית, פרשת משקלות, ועוד ועוד.²²

אי הבהירות ביחס לקביעת שם הפרשה באה לידי ביטוי בגיטין ס ע"א-ע"ב. שם נאמר:

דאמר רבי לוי שמנה פרשיות נאמרו ביום שהוקם בו המשכן אלו הן פרשת כהנים ופרשת לויים ופרשת טמאים ופרשת שילוח טמאים ופרשת אחרי מות ופרשת שתויי יין ופרשת גרות ופרשת פרה אדומה.

יש פרשות כאן שנקראו לפי הפתיחה,²³ ויש שנקראו לפי התוכן.²⁴ מעניינים דברי רש"י בד"ה פרשת לויים:

קח את הלויים דבהעלותך [במדבר ח, ו] שבה הלכות לויים, וי"א ואל הלויים תדבר [שם יח, כו] ואינו כן, כי מה עניינם אצל הקמת המשכן, מעשר ראשון לא נהגה עד סוף חמשים וארבעה שנה, ועוד פרשת מעשר מיקריא.

כלומר, לפי אחד הטעמים שכתב רש"י לא ניתן לקבל את דעת היש אומרים משום ששמה של הפרשה היה צריך להיות "פרשת מעשר", כנראה על פי התוכן של הפרשה. אפשר אולי שכוונת רש"י שהשם הוא על פי ההמשך: "ואל הלויים תדבר ואמרת אלהם כי תקחו מאת בני ישראל את המעשר", אבל נראה כי הוא קצת מרוחק מתחילת הפסוק. ברם, יש לברר מניין לרש"י כי יש לתת את השם של הפרשה על פי התוכן, והרי אפשר לקבוע את השם גם על פי משפט הפתיחה. נראה שרש"י סבור שלכתחילה יש לקבוע את השם על פי הפתיחה, והואיל ושמה של הפרשה הקודמת, היינו של במדבר ח, ו, כבר נקבע כ"פרשת הלויים", ממילא אי אפשר להשתמש בשם זה ביחס לפרשה אחרת. בזה נבין גם את דברי רש"י שם ביחס לפרשת טמאים, שלדעת רש"י היא פרשת "ויהי אנשים אשר היו טמאים לנפש אדם"²⁵ (במדבר ט, ו). אבל התוס' שם ד"ה פרשת טמאים חלקו עליו, ולדעתם "ונראה דפרשת טמאים היינו פרשת וינזרו (ויקרא כב, ב) דכתיב ביה טומאת שרץ ונבילה

22 ברכות י ע"א: "למה נסמכה פרשת אבשלום לפרשת גוג ומגוג", יב ע"ב: "בקשו לקבוע פרשת בלק בקריאת שמע", שם: "לימא פרשת רבית ופרשת משקלות".

23 "פרשת כהנים" היא פרשת: אמור אל הכהנים (ויקרא כא, א). "פרשת אחרי מות" היא פרשת: אחרי מות שני בני אהרן (שם טז, א). "גרות" היא: בהעלותך את הגרות (במדבר ח, כ), "פרה אדומה" היא: ויקחו אליך פרה אדומה (שם יט, ב). אפשר לומר כי הפרשות נקראות כאן לפי התוכן, פרט לפרשת אחרי מות, שברור שהיא נקראת לפי משפט הפתיחה.

24 "פרשת שילוח טמאים" היא פרשת: וישלחו מן המחנה (במדבר ה, ב), ו"פרשת שתויי יין" היא פרשת: יין ושכר אל תשת (ויקרא י, ט), וא"כ שמן הוא לפי התוכן.

25 יש לציין כי במסכת שמחות ח, יד, מהר" היגר עמ' 162, נאמר: "ראויה היתה פרשת פסח שני ליאמר אילולי עמדו טמאים", היינו היא נקראת: "פרשת פסח שני".

וכל הצריך לטומאת מקדש וקדשיו". היינו רש"י סבור שיש ללכת לפי מלת הפתיחה. אפשר שגם התוס' מודים בזה, אלא משום ששם אי אפשר לומר כן מחמת הקושיות שהקשו על רש"י, לכן במקרה זה יש ללכת לפי התוכן.

דומה שאכן ניתן לומר כי בדרך כלל מתקשר המונח פרשה עם תוכן, וכמעט שלא מצאנו את המונח פרשה כשהוא מצורף למשפט הפתיחה. יש להוסיף על האמור לעיל עוד מקום אחד מהסוג השני, בזבחים כח ע"א: "שלישי בפרשת קדושים תהיו". ניתן לומר כי הרוב הגדול של שמות הפרשות המוזכר הן בדברי התנאים והן בדברי האמוראים הוא לפי תוכן הפרשה. נמצאו מעט מאוד פרשות המוזכרות לפי משפט הפתיחה.

המעניין הוא כי לאחר תקופת התלמוד מתהפך העניין. לאמור, מעתה ואילך כל פרשות השבוע נקראות לפי משפט הפתיחה. אפשר שהסיבה לכך היא משום שפרשה הנזכרת במשנה, וגם בתלמוד, היא קטע קטן יחסית, המוגדר בדרך כלל מבחינת תוכנו באופן חד משמעי, ולכן ניתן לתת שם על פי התוכן. לעומת זאת, פרשת השבוע, לפי מנהג הקריאה הבבלי, שהוא מנהגנו, היא פרשה גדולה הכוללת כמה וכמה עניינים, ולכן היה קשה לתת לה שם שישקף את תוכנה באופן חד משמעי. לפיכך העדיפו לתת לה שם לפי משפט הפתיחה. נראה כי העובדה שהשמות הללו ניתנו במאוחר יחסית, גרמה לכך כי מצאנו חילופים רבים בשמות פרשת השבוע.²⁶ מובן שלאחר המצאת הדפוס, הפכו שמות הפרשות להיות קבועים הרבה יותר מאשר קודם.²⁷

26 ראה א' קצנלבוך, 'שמות הפרשות שבתורה בספרות הגאונים והראשונים', סיני, קכב (תשנ"ח), עמ' קלד-קמד, קצ-ריג.

27 כדאי להביא בזה את דברי ר' צדוק הכהן בספרו ריסי לילה, סוף אות מד, לובלין תרס"ג, מה ע"א: "ושם כל סדרה שבתורה כפי מה שנהגו ישראל לקרותה הוא המכוון של כל הסדרה ע"ד שא' [=על דרך שאמרו] בשמות בני"א [=בני אדם] וכל השמות דלה"ק [=דלשון הקודש] שהוא שורש החיות דאותו דבר, מסתמא כן גם בשמות ספרי הקודש כולם וכן בשמות פ' [=פרשות] התורה". ראה בהגהות ומגיהים, פרק שמיני, סעיף ה, עמ' 262 ואילך, על כוחו של הדפוס בענייני שמות, ויש לצרף זאת לכאן, ולא נאריך בזה.

לדרך הציון וההפניה בשמות מסכתות ופרקים אצל הראשונים¹

רוב שמות המסכתות המקובלים בידינו כיום מצויים בתלמוד.² כן מצאנו בתלמוד אף שמותיהם של פרקים אחדים, אלא שמספר זה מועט ביותר.³ אף במקום בו הזכיר התלמוד שם של פרק מסוים, הרי שבדרך כלל אין הוא עושה זאת בדרך ציון והפניה (כעין מסורת הש"ס) אלא כבדרך אגב בלבד.⁴ אמנם מצאנו ציונים בצורה של: 'באידך פירקין', 'כדבעינן למימר לקמן' וכד',⁵ אלא שמספרם קטן מאוד. נמצא כי רוב המקומות שהובאו

- 1 נספח זה נתפרסם רובו ככולו במאמר שפרסמתי בעלי ספר, יד (תשמ"ז), עמ' 29-54, פרט לסעיף ה, שהוא חדש לגמרי. הואיל ולמאמר יש קשר הדוק עם האמור בפרק זה, מצאתי לנכון לצרפו כנספח לפרק. יש בו שינויים המתבקשים עקב היותו נספח, אבל יש בו, לעתים, גם חזרות מסוימות על האמור בפרק. אכן כדי לתת לפני המעיין דבר שלם, העדפתי להשאיר חלק מהדברים כמו שהם. מובן שיש בו תוספת של תיקונים ודברים שנתחדשו מאז פרסום המאמר. חלק מהם התאפשר לי הודות לשימוש בתקליטור פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר אילן, בעוד שקודם לכן לא השתמשתי בו.
- 2 ראה ח"ש ניהויזען, 'איזהו מקומן של מסכות', אוצר החיים, י (תרצ"ד), והוא ציין גם למחקרים קודמים; אפשטיין, מבוא, עמ' 989; ח' אלבק, מבוא למשנה, ת"א, תשי"ט, עמ' 125.
- 3 אפשטיין, מבוא, עמ' 993.
- 4 כתוצאה מכך יש מקומות של אי בהירות ואף מחלוקת לדינא. כגון בנדה סה ע"ב: "כי הוּוּ בה ר' יוחנן וריש לקיש בתינוקת". לדעת רש"י הכוונה לפרק תינוקת, ואילו לדעת הגאונים (תשובות הגאונים, אסף, תרפ"ז, סי' מא) הכוונה לתינוקת ממש. ציין לזה אפשטיין הנ"ל (הערה 2). ברם, מתוך שהגאונים פירשו שהכוונה לתינוקת ממש דייקו ואמרו: "ולא קאמר באשה אלא בתינוקת אלמא אפי' בשלא הגיע זמנה לראות אמרינן", ונמצא שיש מחלוקת בינם לבין רש"י במסקנת העניין, ע"ש. וכהשערה בלבד, שמא ניתן לומר ששורש המחלוקת ביניהם נעוץ ביחסם לדרך ציון המקורות. לאמור, מתוך שהגאונים לא נהגו לציין למקורותיהם, לא עלה בדעתם לומר כי התלמוד עשה זאת כאן. ברם רש"י, שכבר נהג לציין לשמות של פרקים כמצוי בפירושו, לא נמנע מלומר זאת גם ביחס לתלמוד.
- בדומה לזה ובאופן אחר, סבור הר"מ כשר, בהגדה שלמה, ירושלים, תשל"ז, עמ' 197, כי מר"י אברבנאל נעלם שהביטוי 'פסח שני' הנמצא בר"ן בא לציין חלק ממסכת פסחים הנקרא כן (פרקים ה-ט העוסקים בקרבן פסח), ולא כהבנת ר"י אברבנאל שסבר שהביטוי מציין שם של מועד (כלומר פסח קטן).
- 5 בעניין הציונים הללו ובנושא 'מסורת הש"ס' בתלמוד, דנתי בעבודת הד"ר שלי: 'הוספות מאוחרות (סכוראיות) בתלמוד הבבלי', תל אביב, תשל"ז, עמ' 243 ואילך. וראה גם במאמר של ד' רוזנטל, 'לא יתפרש לן מאי בעי הכא', בר אילן, יח-יט (תשמ"א), עמ' 152-153, ובהערה 19 שם.

בתלמוד הובאו ללא ציון, ועל הלומד להיות בקי היטב במקורות כדי שיוכל לאתר את מקומה ומקורה של המובאה. קושי זה הביא את ר' נסים גאון לחיבור ספר 'מפתח מנעולי התלמוד', וכדבריו בהקדמתו:⁶

ולפי שראיתי הרבה מהתלמידים בזמננו זה לא עמדו על זה, ויטרחו בבקשת אותה הראיה ולא ימצאו אותה, ויתקשה עליהם ההלכה ותסתתם, ראיתי שאקבצם ואחברם יחד בספר, שיהיה כמפתח לאלו הסתומים, ושיהיה התלמיד כאשר יצטרך לכלום מאלו הנזכרים, ימצאם במהרה בלי טורח... ושמתי ספרי זה על ב' חלקים, החלק הראשון הוא הקשה אזכיר בו עיקרי הראיות אשר קיצרו זכירתן במקום אחר כאשר קידמתי...

למרות אי הנוחות שבדרך זו של אי ציון המקורות, דומה כי גם הגאונים המשיכו לנהוג כן. עיון בכתיבהם, כגון: הלכות גדולות, הלכות פסוקות, שאילתות,⁷ סדר ר' עמרם גאון, סדר ר' סעדיה גאון, ספר המצוות לר' חפץ (מהדורת הלפר), פירוש התורה לר' שמואל בר חפני (מהדורת גרינבאום), ספר המקח והממכר לר' האי גאון,⁸ משפטי שבועות לר' האי גאון⁹ ועוד ועוד, מלמדנו כי אין למצוא במ ציונים למקורות. המקורות מובאים בצורה סתמית, כגון: 'שנינו',¹⁰ 'אמרו', 'גרסינן' וכד'.

ברם, בתשובותיהם נהגו הגאונים לעיתים בדרך אחרת, כלומר הם נהגו לציין את מקורותיהם. יש מקרים שנהגו כן כתוצאה מעצם השאלה. כגון בתשובת ר' שרירא:¹¹ "ודשאלתון למכתב לכון הני אסותא דמי שאחזו קורדיאקוס", או בתשובת הגאון המובאת בתשובות הגאונים, מהדורת אסף, ירושלים, תרפ"ט, עמ' 50: "וששאלתם דבהחולץ איבעיא להו", ועוד כגון אלו. כלומר, במקרים אלו הציון מתבקש מעצמו כתשובה לשואל. יש מקרים שנהגו כך כיוון שכך מתבקש מאופיו של הפירוש. כך, לדוגמה, מצאנו בפירוש הגאון לגיטין, שפרסם אסף, מספרות הגאונים, ירושלים, תרצ"ג, עמ' 180-184, כי

6 מהדורת גולדנשל, וינא, תר"ז, דף ד סע"א; מהד' מכוון לב שמח, ירושלים, תש"ן, דף טו ע"א.

7 בשאלתות וארא, סי' מב, נזכר פרק המביא גט. לאור האמור לעיל נראה לי כי קטע זה הוא תוספת מאוחרת. ואכן ר"ש אסף העיר (מבלי לנמק) בתשובות הגאונים, ירושלים, תרפ"ט, עמ' 152 (לסימן קלח), שקטע זה הוא תוספת. גם רש"ק מירסקי במהדורתו, עמ' מז, העיר כי ברוב כתבי היד חסר סוף השאלתא, ובתוך כך חסר גם הקטע הנידון.

8 אמנם מצינו מעט ציונים בספר, ברם לאור האמור יש לשער כי זו תוספת מאוחרת. כגון שער א (דפוס ויין, תק"ע), דף ה ע"א; שער ג, דף ז ע"ב; שער לח, דף עא ע"ב, עב ע"א, עד ע"א. אציין כי ר"ש אסף, מספרות הגאונים, ירושלים, תרצ"ג, עמ' 42 ואלך, הביא קטעים משער יג בחרגום אחר, ומוזכר שם: "כמו שאמרו בפ' הזהב" (שש פעמים), ברם לפנינו בדפוס ויין, דף לא ע"ב ולב ע"א, אין כל ציון. סביר לראות בזה תוספת מאוחרת.

9 מצאתי ציון אחד בחלק א שער א, דפוס ירושלים, תשי"ט, דף יט ע"א: "כמ"ש רבותי בחזקת הבתים".

10 יש לציין כי מבחינה זו שונה קצת ספר הזהיר, כיוון שהוא נוהג תמיד לציין: כך שנינו במשנה או כבריייתא או בתוספתא (ע"י תשלום תוספתא לר"ש ליברמן, עמ' 6).

11 תחכמוני, א (תר"ע), עמ' 41; גנוי קדם, ה (תרצ"ד), עמ' 1.

מרובים בו יחסית הציונים למקורות בתלמוד.¹² ובדומה לזה מעט הוא פירוש קדמון ליומא, באוצר הגאונים, יומא, נספחים, עמ' 67. אולם, פרט למקרים מעין אלו, ניתן לומר כי בדרך כלל אין הגאונים מציינים במקורותיהם. כדאי להפנות את תשומת הלב לאיגרת ר' שרירא גאון. איגרת זו הגיעה אלינו במספר כתבי-יד ובמהדורות שונות, וברצוננו לערוך השוואה בדרך ציון המקורות. אציין לפי מהדורת רב"מ לוי.

נוסח ספרד (לפי המובא ביוחסין)	נוסח צרפת
עמ' 7 יבמות פ' הבא על יבמתו	יבמות בהבא
עמ' 8 ביש נוחלין	ביש נוחלים
עמ' 13 כדאיתא בברכות (כ"י א, ה, פ – ליתא)	-----
כדאיתא ביבמות (כ"י א, ה, פ – ליתא)	-----
עמ' 14 כדאיתא סנהדרין (כ"י א, ה, פ – ליתא)	-----
הוריות	הוראות
עמ' 16 דקאמרינן במציעא (כ"י א, ה, פ – ליתא)	-----
ודאמרינן ביבמות (כ"י א, ה, פ – ליתא)	-----
כדאיתא בברכות (כ"י א, ה, פ – ליתא)	-----

אין ברצוני להאריך בציונים. כל הממשיך לבדוק ייווכח כי המצב המתואר מתקיים עד סוף האיגרת, כלומר, בנוסח ספרד המובא ביוחסין מרובים מראי המקומות, ואילו בנוסח צרפת הם מועטים ביותר. לאור האמור, יש מקום רב להשערה¹³ כי ציונים אלו הם הוספות מאוחרות.¹⁴

בדומה לכך נוכל לומר ביחס למהדורות השונות של סדר תנאים ואמוראים. מהדורתו של ר' קלמן כהנא (פפד"מ, 1935) אינה מכילה ציונים, ואילו זו של אלכסנדר מרכס (ספר היובל לישראל לוי, תפארת ישראל, ברסלוי, תרע"א) מכילה ציונים רבים ואף פרשנות בערבית. פרשנות זו מוכיחה שלפנינו הוספות מאוחרות, וכפי שהעיר על כך ר"ש

12 לאור תכונה זו נראה שיש להסתייג מדברי ר"ש אסף שם, עמ' 178: "הפירוש הוא על דרך פירושו של רש"י ו"ל", כיוון שרש"י נמנע, בדרך כלל, מללכת בדרך זו.

13 על תופעה זו עמד כבר ר"י אלבוגן בביקורתו על אגרת רב שרירא גאון, מהד' לוי, שנתפרסמה בספר היובל של הסמינר בברסלאו, 1929, (Festschrift Seminars zum 75 Jahrgigen Bestehen des Jüdische Theologischen), חלק שני עמ' 69-70.

14 כדאי לציין כאן לעמ' 24: "ועוד מדתנן בפרק כיצד מעברין". בשלושת כתבי היד א, ה, פ וכן בנוסח צרפת, חסרה המלה: "פרק". ברור כי מלה זו היא תוספת מאוחרת, שהרי כל המעיין בדברי הגאון ייווכח לרעת שהגאון הביא את לשון המשנה ואת ההתלבטות במלה "מעברין", ואין כאן כל קשר לציון: "פרק כיצד מעברין". ברם המוסיף בנוסח זה, שהיה רגיל להוסיף מראי מקומות, הוסיף כאן אגב שיטפיה את המלה "פרק".

אברמסון.¹⁵ אכן, נראה לי שגם שיטת הציונים כשלעצמה יש בה ללמדנו שאלו הן הוספות מאוחרות, שהרי כפי שראינו, בחיבור קדום כל כך אין מקום לציונים כה רבים ומפורשים. לאחר תקופת הגאונים, ניתן לומר שחל מפנה, ורוב הראשונים אינם מסתפקים בציון סתמי: 'אמרו חז"ל' וכד', אלא מציינים למקורותיהם. כיוון שתקופה זו היא לפני המצאת הדפוס, הרי שרוב הציונים מכילים שם מסכת, או שם פרק, או שניהם גם יחד. עתה מתעוררת השאלה: האם יש אחדות בשמות המסכות והפרקים אצל הראשונים? לגבי אלו הנזכרים כבר בתלמוד בדרך כלל יש אחדות, אולם מה בדבר אלו שאינם נזכרים בו? כיוון שנושא זה ארוך ומייגע, ויש לבדוק ספרות רבה בעניין, הן בדפוס והן בכתבי יד, מצאתי לנכון להגביל את עצמי. כהתחלה למחקר זה נדון כאן במסכת אחת, ובכמה פרקים בלבד. המסכת שבחרתי היא משקין-מו"ק. הבדיקה לא תקיף את כל הראשונים וכתביהם. דומה הדבר שבדיקה זו תוכל לשקף עניין נוסף, והוא: התפלגות החכמים מבחינה גיאוגרפית לפי דרכם בציון המקורות. אפשר שהתוצאות שתתקבלנה במחקר זה לא תשתנינה אף בבדיקות לגבי מסכות אחרות, אבל כמוכן יש כאן מקום להמשיך בבדיקות נוספות.

א. מסכת משקין – מועד קטן

כבר העיר רצ"פ חיות, במבואו לפירוש ר"ש בן היתום על מסכת משקין, ברלין, תר"ע, עמ' VII הערה 2, כי השם 'מועד קטן' שגור בפי חכמי אשכנז וצרפת, ואילו השם 'משקין' שגור בפי חכמי איטליה. חלק עליו אפטוביצר¹⁶ וכתב כי השם 'משקין' נמצא גם בפי חכמי אשכנז,¹⁷ צרפת¹⁸ וספרד,¹⁹ ואילו השם 'מועד קטן' נמצא גם בפי חכמי איטליה.²⁰

15 ר"ש אברמסון, 'לתולדות נוסח סדר תנאים ואמוראים', בתוך: עיתנים בספרות חז"ל במקרא ובתולדות ישראל (ספר עזרא ציון מלמד), בעריכת י"ד גילת, ח"י לוי, צ"מ רבינוביץ, רמת גן, תשמ"ב, עמ' 225.

16 בביקורתו על מהדורת חיות, *MGWJ*, 55 (1911), עמ' 627, 635, 638; שם, 56 (1912), עמ' 498.

17 הוא ציין לרוקח סוף סימן נו, סימן נח; ראבי"ה, כ"י, סימן תקפז [כראבי"ה הנדפס הוא בחלק ב, עמ' 313]; מרדכי, דפוס ריווא, שבת, סי' שנב, ותחילת מסכת מו"ק; ילקוט שמעוני, ח"א, רמז קצג; ח"ב, רמז תתקלא. וראה עוד בדבריו כראבי"ה, חלק ב, עמ' 122, הערה 23.

18 ציין לעיטור, דפוס למברג, ח"א, דף לג ע"ב; ח"ב, דף נה ע"ד; מנהיג, דפוס ברלין, דף צג ע"ב. אכן יש להעיר כי בעל העיטור אינו חכם צרפתי אלא חכם מפרובנס. את בעל המנהיג קשה להגדיר, שהרי לידתו בפרובנס, ימי לימודו בצרפת הצפתית, נדד במספר מדינות, ולבסוף התיישב בטולידו, ובה חיבר את ספרו.

19 ר"ף, מו"ק, פ"ג סי' אלף קצו; ר"ח, שבת קכה ע"ב, מגילה כד ע"ב; ספר העתים, עמ' 336 [ברם משם אין ראיה, כי ניתן לומר שהכוונה היא לפרק א, ע"ש], כפתור ופרח, מהדורת המכון ללימודי מצוות הארץ, ירושלים, תשנ"ד, פ"א, דף יא ע"א; פ"ו, קג ע"א; פ"י, קפד ע"ב [על כך ראה לקמן, סעיף ד מס' 4], ועוד; בסוף תשובות המיוחסות לרמב"ן; תשב"ץ, ח"ב, סוף סי' נו ועוד. כדאי להוסיף כי חיות, במאמרו 'הגהות למסכת משקין', ספר היובל לאדולף שורץ, 1917, החלק העברי, עמ' 19, הערה 1, השיב על דברי אפטוביצר: "אנכי אמרתי כי אין דרך חכמי אשכנז וצרפת [ההדגשה במקור, יש"ש] לכנות את מסכתנו בשם משקין (ומספרדים לא דברתי וידעתי כי כמהם כאיטלקים

כדי להגיע למסקנה בנושא זה, בדקתי חומר מרובה,²¹ ואלה התוצאות.

חכמי אשכנז וצרפת מכנים את המסכת בשם 'מו"ק'

ספר מעשה הגאונים,²² מהדורת פריימן, עמ' 49.

ר' אליעזר בר נתן – ספר ראב"ן, מהדורת עהרנרייך, דף ט ע"א; יג ע"ד.

ר' יצחק בר משה – אור זרוע, הלכות ערב שבת, סי' יד, דף ד ע"ד; סוכה, סי' רצט, דף סו ע"ג; הלכות יו"ט, סי' שלא, ועוד.

מהר"ם מרוטנבורג – שו"ת ח"ד, דפוס פראג, מהדורת בלוך, סי' טז, קפד, שכ, תלז.²³

ר' חיים אור זרוע²⁴ – שו"ת מהר"ח או"ז, מהדורת רחנברג, סי' רכב.

ר' יעקב מולין – שו"ת מהרי"ל, ירושלים תש"ם, סי' קטז.

ר' ישראל איסרלין – תרומת הדשן, חלק התשובות, סי' פד, פה.

ר' יוסף ב"ר משה – לקט יושר, מהדורת פריימן, או"ח עמ' 102, יו"ד עמ' 81.

בין חכמי הצרפתים יש להזכיר את רש"י בפירושו לתלמוד ואת בעלי התוספות. כיוון שהאזכורים רבים הם, נמנעתי מלציין.

ר' אליעזר ממין – ספר יראים השלם, סי' כד, קפ, רעד, רעז, סי' דש (תחילתו וסופו), סוף סי' שלה, שמה, שסו.

ר' אברהם ב"ר עזריאל – ערוגת הבושם, מהדורת אורבך, ח"א, עמ' 226, 271; ח"ב, עמ' 53, 181, 265, 266; ח"ג, עמ' 174.

מחזור ויטרי, מהדורת הורוויץ, עמ' 235, 244, 245, 303, 495.

ר' משה מקוצי – סמ"ג, עשין, דפוס ויניציאה, דף קב סע"ג, רמו ע"א, רמז ע"ג וסע"ד.

ר' משולם²⁵ – פירוש ר' משולם לשקלים, מהדורת סופר, עמ' 1. ברם, בעמ' 7: משקין.

דומה, אפוא, שחכמי אשכנז וצרפת מכנים מסכת זו בשם 'מו"ק' בלבד. נותר, אם כן, לדון בטענת אפטוביצר שהראב"ה, הרוקח, המרדכי והמנהיג מכנים אותה בשם 'משקין'. מתוך בדיקה עולה כי חכמים אלו מכנים אותה גם בשם 'משקין', בנוסף על השם 'מו"ק'. אילו היו מכנים אותה רק בשם 'משקין' היתה טענת אפטוביצר מתקבלת, אבל לאור האמור ייתכן שפה ושם פלט הקולמוס את השם 'משקין'.

קוראים בשם הזה). המקומות המועטים שהזכירם אפ"ט מספרי האשכנזים והצרפתים אין בהם די לסתור מה שאמרת".

20 ציין לריב"מ שביעית פ"ג מ"י, וראה להלן הערה 49.

21 נעזרתי כמובן בפרויקט השו"ת שבאוניברסיטת בר אילן, ותודה לרב י' וינברגר שסייעני בזה.

22 בספר זה מועטים ציני המקורות. וראה א' גרוסמן, 'בני מכיר וספרם מעשה המכיר', תרביץ, מו (תשל"ו), עמ' 110 ואילך; ובספרו חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים, תשמ"א, עמ' 361 ואילך.

23 וכן הרבה פעמים בהלכות שמחות השלם, מהר" לאנדא, ירושלים, תשל"א, סי' א, ד, ח, ועוד.

24 אמנם הוא לא נולד באשכנז, אבל למד אצל מהר"ם מרוטנבורג.

25 עיין מה שכתב עליו א"א אורבך, קרית ספר, לא (תשט"ז), עמ' 326. ועתה בתוך: מחקרים במדעי היהדות (עורכים: מ"ד הר, י' פרנקל), ירושלים, תשנ"ח, כרך ב, עמ' 743.

בדקתי יותר משליש מספר הרוקח, ופרט לשני המקומות שמנה אפטוביצר לא מצאתי יותר את השם 'משקין'. מאידך, מצאתי שש פעמים את השם 'מו"ק', במהדורת ירושלים תשכ"ז: עמ' י, יג, מה, קל (פעמיים), קלח. בדקתי את הלכות אבלות, ושם מוזכר פעמיים השם 'מו"ק': בעמ' קפב, קפה. גם בפירוש הרוקח על התורה, מהד' קלוגמן, תשמ"א, במדבר ז, מח, עמ' כט, מוזכר 'מו"ק'.

אף בראבי"ה תופעה דומה. בדיקה בראבי"ה מגלה את השם 'מו"ק'. כך נמצא בח"א, עמ' 157, 247. ח"ב, עמ' 122. ח"ג, עמ' 422, 423, 443, 486, 494, 499, ועוד. אמנם מצאנו גם את השם משקין, אם כי מעט מאוד: בח"ב עמ' 122, 313.

כן הדבר ביחס למרדכי. בדיקה חלקית של החיבור העלתה כי השם 'מו"ק' נזכר במסכת 'מו"ק' סי' תתסד, תתסו, ובמסכת מגילה סי' תתח.

אף ביחס למנהיג התמונה דומה. בדיקה בהלכות דבר האבד (מהדורת רפאל, עמ' תקכא-תקכז) בלבד, מגלה כי אמנם מוזכר השם 'משקין' פעם אחת, כדברי אפטוביצר, אבל מוזכר שגם השם 'מו"ק' פעמיים, ובפעם השלישית מוזכר 'מו"ק' בדברי ר"ת. יתר על-כן, בפעם היחידה שהמנהיג הזכיר את השם 'משקין', הרי שדבריו הם מכלי שני, ראה עמ' תקכד לשורה 63, ואם-כן ראיית אפטוביצר בטלה מאליה, אלא אם נאמר שהמנהיג שינה את לשון המקור שהיה לפניו.

נראה שיש להוסיף לרשימה זו גם את הרא"ש, שרוב ימיו היה באשכנז ובסוף ימיו הגיע לספרד. אף הוא מזכיר תדיר את השם 'מו"ק'. כך בשו"ת הרא"ש, ד"צ ירושלים, תשל"א, כלל ו סי' כו, כלל כג סי' ג (פעמיים), כלל כח סי' ג. וכן בפסקיו, מסכת פסחים י, מא; ב"ק ז, טז, וגם יט; ע"ז א, ז, וגם יג, כג. אבל בפסקיו למו"ק פ"ג סי' כד, הזכיר 'משקין'. עם זאת, יש לציין כי מצאתי חכם אשכנזי אחד שהשתמש רק בשם 'משקין', ואיני יודע טעם לדבר. החכם הוא ר' יהודה ברבי קלונימוס, בספרו יחסי תנאים ואמוראים, ירושלים, תשכ"ג, עמ' סב, עב, פ, רכב, רכט, רמט.

חכמי פרובנס מכנים את המסכת בשם 'מו"ק'

ר' אברהם ב"ר יצחק אב"ד – אשכול (מהד' אלבק), ח"ב, עמ' 183: "הלכות מועד קטן", עמ' 187: "סליקא מסכת מועד קטן", וייתכן שהוא לשון המעתיק, וראה שם הערת אלבק. ר' אברהם ב"ר דוד – תשובות ופסקים, מהדורת קאפח, ירושלים, תשכ"ד, סי' כד עמ' עד, סי' לד עמ' ק, סי' ר' עמ' רסא; פירושו לתו"כ, ויקרא פרשה יג, פט"ו (טו ע"ב). ר' יצחק בר אבא מארי – עיטור, מהד' רמ"י, מאמר שביעי, כתיבת שטרות, דף ל ע"ב; אות ב' ביקורת, דף ג ע"ב; עשרת הדברות, הלכות יו"ט, מחלוקת ד, דף קמב ע"ד. אבל באות שין, שיתוף, דף מב ע"ב; ובאות ג, גט חליצה, דף ה רע"א – הזכיר: 'משקין'.

26 במקום זה כתב: "פרשתי בהלכות יום טוב ומועד קטן. וגרסתין בירושלמי פרק קמא דמשקין" וכו'. היינו, הוא הזכיר באותו מקום ממש את אותה מסכת בשני שמות שונים, ויש בזה כדי להתמיה במקצת.

ר' משולם ב"ר משה – ספר ההשלמה, מהדורת לובצקי, ד"צ ירושלים, תשכ"ז, מסכת ב"ק, ו ע"ב.

ר' יהונתן הכהן – יבמות ג ע"א.

ר' אשר מלוניל – מהד' ר"ש אסף, ירושלים, תרצ"ה, עמ' 147, ראש עמ' 156.

ר' מאיר ב"ר שמעון המעילי – ספר המאורות, מהדורת בלוי, ניו יורק, תשכ"ד-תשכ"ז, ביצה עמ' רה, שבת עמ' קמז, הלכות קטנות עמ' שס; אבל במגילה עמ' שלו: 'משקין'.

ר' מנחם ב"ר שלמה המאירי – בהקדמתו לבית הבחירה על ברכות; מגן אבות, דפוס ירושלים, תשי"ח, הקדמה, עמ' כד; ענין שישי, עמ' נ; ענין חמישה עשר, עמ' עו.

ר' אברהם מן ההר – בחידושו ליבמות, מהדורת בלוי, ניו יורק, תשכ"ב, קעה ע"א; סוכה, ניו יורק, תשל"ה, פא ע"א.

ר' לוי בן גרשם – בהקדמתו לפירושו לתורה.

חכמי ספרד מכנים את המסכת בשם 'מו"ק'

חכמי ספרד²⁷ משתמשים גם הם בשם 'מו"ק'. יוצאים מהכלל הן הרמב"ם, הרמב"ן והר"ן, שאצלם מצאנו גם את השם 'משקין' וגם את השם 'מו"ק'.

רמב"ם – בהקדמה לפירוש המשנה נזכר 'מו"ק'. ברם, בספר המצוות, מ"ע לו נזכר פעם 'מו"ק' ופעם 'משקין'.²⁸ בפירוש המשנה, הוריות ג, ה, מהדורת ר"י קאפח,²⁹ נזכרה מסכת 'מועד',³⁰ אך בדפוס נפולי הנוסח הוא 'מסכת מועד קטן'. אמנם יש לציין כי מספר הפעמים המוזכר ברמב"ם הוא קטן ביותר, ולכן ייתכן שאין להוציא מכאן מסקנות.

רמב"ן – השם 'משקין' נזכר בפירושו לתורה, שמות כג, יא;³¹ ויקרא י, ו; בחידושו לש"ס, שבת קלט ע"ב ד"ה ואיכא, ר"ה ט ע"ב ד"ה וראיתי, סוכה מת ע"א ד"ה ור"ח, יבמות סא ע"א ד"ה הא, שם סח ע"א, גיטין לו ע"א ד"ה ולענין הלכה, ב"מ לג ע"א ד"ה הא דאמרי' עומדים, נט ע"א ד"ה וברכוהו, ועוד ועוד, תורת האדם,³² משפט החרם.³³

27 המונח 'ספרד' הוא מונח רחב מאוד, ראה מה שכתבתי לקמן ליד הערה 69. אכן רומה שבמקרה שלפנינו אין האמור שם משפיע על השמות.

28 כן הוא במקור הערכי, מהד' מ' בלאך, פאריס, תרמ"ח, עמ' 79, ובמהד' ר"י קאפח, ירושלים, תשל"א, עמ' עט. כן הוא גם בדפוס ראשון קושטא ע"ר, ובדפוס ויניציאה ש"י. ברם בדפוסים שלפנינו בשתי הפעמים נמצא 'מו"ק', ולא בדקתי החל מאיזה דפוס שונה הדבר. במהד' ר"ש פרנקל, ירושלים-בני ברק, תשנ"ה, עמ' רל, תוקן הדבר.

29 יש לציין כי בכתב היד של פירוש המשנה לרמב"ם (על פי הצילום של כתב היד, קופנהגן, תשט"ו) נראה קצת כאילו המלה 'מועד', כתובה על הגרד, אלא שאין אפשרות לדעת מה היה כתוב קודם לכן, ואולי יש לראות שם שרידים של 'ן סופית. וראה לעיל בפרק שביעי ליד הערה 87.

30 ראה פרק שביעי, הערה 81.

31 לפנינו: "וכך העלות בתחלת מסכת משקין". במהד' רח"ד שעוועל, עפ"י כתבי יד: "בתחלת מסכת מו"ק בפרק משקין".

32 מהד' זכרון יעקב, ירושלים, תשנ"ד, ענין הקבורה, אות לב: "במסכת משקין בפ"ק מתגיתין אין חופן כוכין" וכו', שער הגמול אות קכב: "כמו שאמרו במשקין מת כן חמשים שנה". במהד' רח"ד

השם 'מו"ק' נזכר בחידושיו לקדושין ג ע"א ד"ה אמר, ב"ב סח ע"א ד"ה וי"ל, מכוח כא ע"ב ד"ה ואי, תורת האדם, מהדורת שעוועל, עמ' קא, קמה.³⁴

ר' נסים ב"ר ראובן – גם הוא כאמור מזכיר הן את השם 'מו"ק' והן את השם 'משקין'.
השם 'משקין' – בפירושו לרי"ף, ביצה, דפוס וילנא ג ע"א,³⁵ ד סע"ב, מגילה ט ע"ב. השם 'מו"ק' – בפירושו לרי"ף, ביצה ד סע"ב, מגילה ד רע"א, ז ע"א, יא סע"ב.

שאר חכמי ספרד המשתמשים בשם 'מו"ק' הם:
רמ"ה – בספר יד רמה לסנהדרין כ ע"א ד"ה וכשמברין, לו ע"א ד"ה מימות, צ ע"א ד"ה ועוד ראייה לדבר.

רשב"א – כתובות, מהדורת הרשלר, ירושלים, תשל"ג, ו ע"ב ד"ה חוץ, ב"מ נט ע"ב ד"ה וברכוהו, ב"ב כח ע"א ד"ה ורוב, יבמות סז ע"ב ד"ה הא.³⁶ בשו"ת, ח"א, סי' קנה, קעט, תעה, תקמט, תשפג, תתכד; ח"ב, סי' רפ; ח"ג, סי' תיא. יוצאת מן הכלל החשובה בח"ד, סי' רסד, שנזכר בה 'מס' משקין'.

רא"ה – בחידושיו לע"ז, מהד' בלוי, ניו יורק, תשכ"ט, עמ' מג, נד.
ר' שם טוב גאון – בחיבורו מגדל עז על הרמב"ם, הל' שבת ח, ג; הל' יו"ט פ"ז.
מגיד משנה – הל' שבת ו, יב; הל' יו"ט ו, כב; הל' אישות י, יג-יד.
ריטב"א – בחידושיו ליומא עד סע"ב, כתובות יז ע"א, מכוח כא ע"ב, ב"ב ו ע"ב, כו ע"ב, סח ע"א. אבל בתענית יג ע"א ד"ה ת"ר, ל ע"א ד"ה ת"ר³⁷ – משקין.
ר' ירוחם³⁸ – תולדות אדם, דפוס ויניציאה, שי"א, נתיב א חלק ד דף טז ע"ד; נ"ב ח"ד כא ע"ב; שם ח"ה כב ע"ב, ועוד הרבה פעמים.

ר' יוסף בן אליעזר³⁹ – בפירושו צפנת פענח על הראב"ע, מהדורת הרצוג, ח"א, עמ' 177; ח"ב, עמ' 22.

ר' מאיר בן אלדבי – בספרו שבילי אמונה, ראש נתיב ז ד"ה ת"ר מ' יום קודם יצירת הולד.

- שעוועל, בשני במקומות, עמ' קכג, עמ' רצ, אין מראה מקום ותמצא שם: "מתניתין אין חופרין כוכין וכו', וכן: "כמו שאמרו מת בן חמשים" וכו'.
- 33 במשפט החרם על פי כ"י, מהד' מכון התלמוד, ירושלים, תשל"ו, וכן במשפט החרם שנדפס בסוף כלבו; ברם בשו"ת רשב"א המיוחסות לרמב"ן סי' רפח נזכר 'מו"ק'. גם הריב"ש, תשובה קעא, בהעתיקו ממשפט החרם העתיק 'מו"ק'.
- 34 אבל בתורת האדם, מהד' זכרון יעקב, חסר בשני המקומות הללו הציון: 'מו"ק'.
- 35 בכל מקום שכתוב בדפוס קושטא 'משקין', תוקן בדפוס וילנא (אולי תוקן גם בדפוסים קודמים לו, אבל לא בדקתי) ל'מו"ק'.
- 36 קטע זה מצוטט בכללי התלמוד לר"ב אשכנזי שנדפס בספר היובל לרד"צ הופמן, לדוד צבי, ברלין, תרע"ד, סי' 236, ושם כתוב 'משקין'.
- 37 דברי הריטב"א כאן לקוחים מתורת האדם, ענין אבילות ישנה, מהד' שעוועל, עמ' רנו, ושם איתא: "כדאמרין התם אבילות" וכו', ואילו בריטב"א לפנינו נמצא: "כדאמרין התם כמשקין אבילות" וכו'.
- 38 ואי אתה יודע אם "במשקין" זו הוספה, ומי הוסיף זאת, ואולי כך היה לפנינו בתורת האדם.
- 38 אמנם הוא נולד בפירובנס, אבל למד בספרד לפני הרא"ש ור' אברהם בן אסמעל, ולכן מניתי כאן.
- 39 חכם ספרדי שעלה לארץ ישראל, ואני מניתי בין חכמי ספרד.

ר' מתתיהו היצהרי – בפירושו לאבות (כתב יד) ג, יג-יח.⁴⁰ אבל בפ"ב מ"ד, פ"ג מט"ז – מו"ק.

ר' יוסף חביבא – נימוקי יוסף, ע"ז כ ע"ב, מהדורת בלוי, ניו יורק, תשכ"ט, עמ' קצח.

אבל יש גם המשתמשים בשם 'משקין':

ר' יוסף ג'יקטיליא – כללי המצוות, מהד' רמ"י הכהן בלוי, ניו יורק, תשנ"ב, עמ' יד, לח, לט, ועוד.

חכמי צפון אפריקה מכנים את המסכת בשם 'משקין' ומאוחר יותר בשם 'מו"ק'

אצל חכמי צפון אפריקה הקדמונים מצוי השם 'משקין'. לאחר מכן נראה שיש שימוש הן ב'משקין' והן ב'מו"ק', ולבסוף נקבע השם 'מו"ק'. אין זה ברור מי הביא למעבר מ'משקין' ל'מו"ק'. ייתכן שחכמי ספרד שגלו לצפון אפריקה הם שהשפיעו על כך. החכמים הקדמונים המזכירים את השם 'משקין' הם:

ר' חננאל – שבת קכה ע"ב, פסחים נא ע"א ד"ה גופה, סז ע"ב ד"ה מאי, מגילה כד ע"ב, סוכה מח ע"א, תענית ה ע"ב.⁴¹

רי"ף – סוכה פ"ד סי' תתשמג, מגילה פ"ד סי' אלף קמג [נראה כלקוח מר"ח], מו"ק פ"ג סי' אלף קצו. יש לציין כי בספ"ב דברכות סי' נ נמצא: "ואי קשיא לך ההיא דגרסינן במס' מועד קטן בפרק ואלו מגלחין", וכ"ה גם בדפוס קושטא. אבל ברי"ף כ"י ניו יורק, מהד' ש' פרידמן, ירושלים, תשל"ד, חסר: "במס' מועד קטן".⁴² בב"מ פ"ד סוף סי' שעז נמצא: "שהבגד נקרא צררא כדאמרי' במועד קטן והאידינא נהוג עלמא בצררא בר זוזא", אבל בכ"י ניו יורק הנוסח: "כדאמרי' במשקין". בדפוס קושטא הנוסח שונה לגמרי, ואין כלל הפניה למסכת אחרת.⁴³

רשימת מוכר ספרים מן הגניזה, כנראה מסוף המאה הי"ב.⁴⁴

אצל החכמים הבאים מצאנו את שני השמות:

ריב"ש – בתשובותיו מזכיר 'מו"ק' בסוף סי' קכא, סי' קעא, סי' רכו, סוף סי' רנג,⁴⁵ סי' רס (בשאלה), ריש סימן שעא, סי' שצ, תלב. את מסכת 'משקין' הזכיר בסי' קעג,⁴⁶ ריש סימן שלא.

40 הקטע נתפרסם ע"י מ' שמידמן ב- *Harvard Studies in Medieval Jewish History and Literature*, ed. I. Twersky, Harvard, 1979, p. 324. הפירוש כולו מצוי עדיין בכתב יד.

41 שם כתב: "מסכת מועד במשקין". וראה בפרק שביעי הערה 81.

42 אנב, בסוף המסכת כתב המעתיק: "סליקא מסכת מועד קטן", וגם בכותרות בראשי העמודים נמצא כן, ואין לכך קשר עם דרכו של הרי"ף.

43 בדק"ס עמ' 144 אות ד כתב: "בריי"ף כדאמרינן (במועד קטן) בכ"י וכדפוסים הישנים [במשקין] וכן קורין הראשונים למס' מ"ק ע"ש תחלתה". כפי שאנו רואים, אין כל הראשונים נוקטים שם זה, ולא דק, אלא עיקר כוונתו היתה לרי"ף.

44 נתפרסמה ב- *JQR*, 13 (1901), p. 54. בשורה 46 נמצא: "מגלד פיה [כרך המכיל] גמ' ראש השנה ותעניות ומגילה ומשקין וחגיגה". על זמנה של הרשימה ראה שם, עמ' 324.

45 מעניין שבתשובתו בסי' שלא הביא הריב"ש את אותו מקור ושם ציין למשקין, ע"ש.

46 לכאורה העתיק מהרמב"ן, ב"מ נט ע"א, אלא שלפנינו ברמב"ן אין ציון.

רשב"ץ – בתשובותיו מזכיר 'מו"ק' בח"א, סי' כב, סי' נג, סי' קכג, סי' קסח; ח"ב, סי' כ; ח"ג, סי' קטז, סי' ר, סי' שכג. את 'משקין' הזכיר בח"א, ריש סימן קמו; ח"ב, סי' קכח; ח"ג, סי' יג.

אצל החכמים הבאים נמצא רק השם 'מו"ק':

ר' ישראל אלנקוה – מנורת המאור, מהדורת ענלאו, ח"ב, עמ' 242.

ר' ישעיה הלוי – הליכות עולם, פ"א.

ר' משה ן' דאנון – כללי התלמוד, כ"י הסמינר בניו-יורק.

ר' אברהם זכות – ספר היוחסין, מהדורת פיליפאווסקי, דף 8 ע"א, 14 ע"א, 25 ע"ב, 99 ע"ב, 200 ע"א, 202 ע"א.

אבל אצל ר' אברהם בקראט, בספר זכרון על רש"י, שמות לד, כא; דברים לב, ב, מצאנו את השם 'משקין'.

חכמי איטליה

על יסוד הרשימה שלפנינו נראה כי חכמי איטליה השתמשו בדרך כלל בשם 'משקין', ואלו הם:

ר' נתן ב"ר יחיאל – בספר הערוך מזכיר 'משקין', כגון בערכים: אוורי, בר ח' (עמ' קעט),⁴⁷ סרג ב', ען ד', ששבן ועוד.

ריבמ"צ – בפירושו לזרעים, מהדורת מכון התלמוד, שביעית ב, י, הזכיר 'משקין',⁴⁸ אבל בפ"ג מ"י הזכיר 'מו"ק'.⁴⁹

ר' ישעיה דיטראני – נקט 'משקין', בפסקי רי"ד למנחות, ירושלים, תשנ"ג, עמ' עח.

ר' שלמה בר שבת ענו – בפירושו לשאלתות, מהדורת מירסקי, ויקרא, עמ' רנג – 'משקין'.

ר' יהודה ב"ר בנימין – בפירושו לשאלתות, מהדורת מירסקי,⁵⁰ דברים עמ' קט: 'מסכת משקין'. ברם, בפירושו לשקלים א, א, הזכיר (3 פעמים): 'מו"ק'.⁵¹

ר' צדקיה ב"ר אברהם – בספרו שבלי הלקט, נקט 'מו"ק', כך בשבת סימן ס (מהדורת מירסקי, עמ' 276), סימן קיא (עמ' 370). הדבר נראה לכאורה כיוצא מהכלל.

47 ח"י קאהוט במהדורתו ערוך השלם תיקן זאת ל'מו"ק', וזו טעות. מעניין כי במקומות אחרים לא תיקן מאומה.

48 ייתכן לומר כי כוונתו לפרק משקין.

49 ציין לזה כבר אפטוביצר (לעיל הערה 16), כהוכחה שאף אצל חכמי איטליה נקראה מסכת זו בשם 'מו"ק'. ברם, כבר כתבנו לעיל כי אין זו הוכחה, שהרי אנו רואים כי מבין חכמי איטליה זו פעם יחידה, ואם כן לפנינו מקרה יוצא דופן.

50 פירושו של ר' יהודה נדפס בתוך פירושו של ר' שלמה בר שבת ענו, ראה על כך במבואו של מירסקי עמ' 38.

51 אמנם מה שהזכיר פעם ראשונה 'מו"ק' זו טעות, ראה ר"ש ליברמן תוספתא כפשוטה, שקלים, עמ' 658 הערה 3.

ר' עמנואל הרומי – במחברות עמנואל, מחברת שמינית, מהד' ירדן, ירושלים, תשי"ז, עמ' 158 (מהד' הברמן, תל אביב, תש"ו, עמ' 245), נקט 'משקין'.

ר' יוסף קולון – הזכיר תמיד 'מו"ק'.⁵² כך בתשובותיו סי' לה ד"ה יצו, סי' קח ד"ה הכהן הג', סי' קנב ד"ה ואשר הק', סי' קפט ד"ה שר גדול, סי' קפט ד"ה ועד דבר. וכן בתשובות מהרי"ק החדשות, ירושלים, תש"ל, סי' ז ד"ה ועוד גר', סי' ט ועוד.

ר' עובדיה מברטנורה – בפירושו למשנה, פסחים ח, ח; חולין ב, ט; אהלות יח, ד; מכשירין ג, ד: 'מו"ק', ואולי הוא הושפע מרבו ר' יוסף קולון.

חכמי יוון, רומניה

ר' הלל – בפירושו לספרא, מהדורת קולידצקי, דף ג ע"א, קב ע"ב, נקט השם 'משקין'. שאר החכמים נקטו השם 'מו"ק', אלא שהם פעלו לאחר המצאת הדפוס, ולכן איני סבור שיש ללמוד מהם, עם זאת ציינתי אליהם:

ר' אליהו מזרחי – בשו"ת רא"מ, סי' יג ד"ה התשובה, נג ד"ה ועוד, נז ד"ה נראה לי.
 ר' בנימין זאב – בשו"ת בנימין זאב, ירושלים, תש"כ, סי' קנה ד"ה ששאלת, סי' רמה ד"ה שלם טב, סי' רמח ד"ה ראה גם, ד"ה ואמינא.
 ר' דוד הכהן – שו"ת רד"ך, אוסטרדהא, תקצ"ד, בית כג.

אחר המצאת הדפוס, דומני שאין למצוא את השם 'משקין'. ייתכן שיש כמה מקרים חריגים, אבל ברור ששם זה פינה את מקומו לשם 'מו"ק'.

כדאי לציין כי לא מצאתי מישהו שיציין למסכת זו בשני שמותיה כאחת. יוצא מהכלל נמצא בספר הפליאה. בסדרו את המסכתות (דפ' צילום, ירושלים, כה ע"ב), כתב: "סדר מועד... משקין והוא מועד קטן". אחר כך, בפירוט הסדרים (כו ע"ג), חוזר ומציין: "ואחר המגילה מועד קטן הנקרא משקין". אולי יש לעובדה זו חשיבות לגבי זמנו ומקומו של המחבר, אלא שהיא נעלמה ממני.

לסיכום, נוכחנו לדעת כי חכמי אשכנז, צרפת וספרד (לפחות מהרמב"ן ואילך) נקטו בדרך כלל השם 'מו"ק'. מאידך, חכמי צפון אפריקה הקדומים (כנראה, לא יאחר מהרי"ף) וכן חכמי איטליה השתמשו בשם 'משקין'. מסקנות נוספות יובאו לקמן.

נעבור עתה לדרך בשמות הפרקים. בתלמוד נמצאים שמות של פרקים אחדים,⁵³ ברם רוב השמות אינם בתלמוד, והגיעו אלינו מתקופה מאוחרת יותר. בדרך כלל נקרא הפרק בשם המלה הראשונה או המשפט הראשון במשנה הנמצאת בתחילת הפרק.

52 רד"צ הילמן העירני כי אין לראות במהרי"ק חכם איטלקי, אלא חכם אשכנזי, המשתמש בספריהם של חכמי אשכנז, כגון במרדכי ועוד. בזה נבין את דרכו ביחס לפרק איזהו נשך, ראה גם לקמן הערה 101.

53 עיין אפשטיין, מבוא, עמ' 993.

נשאלת השאלה: כיצד הבחינו בין פרקים בעלי אותו שם? אם הם נמצאים במסכתות שונות, ניתן להבדיל ביניהם על ידי הוספת שם המסכת. ברם, מה הדרך להבחין ביניהם כשהם נמצאים באותה מסכת? יש מספר דרכים לפתרון הבעיה,⁵⁴ ואין כוונתי כאן לעמוד על הפתרון במלוא היקפו. ברצוני להתמקד עתה בדוגמאות מעטות, ואידך זיל גמור.

ב. פרק דיני ממונות – זה בורר

דיוננו יהיה במסכת סנהדרין. הן פרק ראשון והן פרק שלישי במסכת זו פותחים: 'דיני ממונות בשלושה'. אף פרק רביעי פותח במשפט דומה: 'אחד דיני ממונות בדרישה וחקירה'. כיצד אפוא נבחין ביניהם? הבה נראה כיצד פתרו חכמי הדורות שאלה זו.

חכמי צרפת ואשכנז

מתברר כי חכמי צרפת ואשכנז נהגו בדרך זו: פרק ראשון נקרא: 'דיני ממונות'. פרק שלישי: 'זה בורר', וזאת על פי המשך משפט הפתיחה: 'דיני ממונות בשלושה זה בורר לו אחד'. פרק רביעי: 'אחד דיני ממונות'.

שיטה זו נמצאת אצל בעלי התוספות⁵⁵ פעמים רבות מאוד, ונמנעתי מלציין זאת. אצל שאר החכמים השיטה דומה, ואלו הם המכנים את פ"ג בשם: 'זה בורר'.

ר"ת – ספר הישר, ס"ס לז, סי' פה אות ב.

רא"מ – ספר יראים, מהדורת שיף, סי' רסח.

ראבי"ה – ספר ראבי"ה, סי' תקכג.

ר' משה מקוצי – סמ"ג, עשין, צז, דף קפו סע"ג.

ר' יצחק ב"ר משה – או"ז, סוף ב"ק הל' הודאת בעל דין ושם סי' תע, ב"מ סי' קפח, ב"ב סי' רנה. ספר אור זרוע לשבועות שהדפיס פריימן בספר היוכל לישראל לוי, תפארת ישראל, ברסלוי, תרע"א, עמ' ו (על דף ל ע"א), עמ' ו (לד ע"ב), עמ' א (מא ע"א).

ר' אברהם ב"ר עזריאל – ערוגת הבשם, ח"ב, עמ' 196.

פירוש תלמיד ר' שניאור על שקלים, מהדורת סופר, עמ' 8.

מהר"מ מרוטנבורג – בשו"ת, דפוס פראג, סי' לב, קטו, רסג, תמז, חסג, תקכב, תקצא, תרו, תשז, תשיב ועוד הרבה.

מהר"ח או"ז – בשו"ת מהר"ח או"ז, סי' כח, לז, נא, רי, רת.

הגהות מיימוניות – הל' עדות פ"ו אות ד.

54 עיין א' קרלין, 'שמות הפרקים כמשנה וכתלמוד', אוצר החיים יד (תרח"צ), עמ' 59-62 [=א' קרלין, דברי ספר, תל אביב, תשי"ב, עמ' 54-59]. זהו המאמר היחיד שמצאתי שדן קצת בבעיה זו. תודתי לר"י תבורי שהפנה תשומת לבי למאמר זה.

55 מן הראוי לציין לסוטה ב ע"ב, תוס' ד"ה כל: 'מוקי לה בפרק אחד דיני ממונות (סנהדרין דף לד.) בדרישה מן התלמידים'. והנה ברור שהמציין טעה, הואיל והפרק נקרא כאן: 'אחד דיני ממונות בדרישה', אלא שהמציין שלא הכיר פרק בשם זה טעה בכך, וחוסר ידע זה גרר טעות נוספת, וכך צ"ל בצורה הנכונה: 'מוקי לה בפרק אחד דיני ממונות בדרישה בא' מן התלמידים', וכמ"ש הרש"ש בהגהותיו במקום.

- ר' שמשון מקינון – ספר כריתות, ח"ד, ש"ג סי' יח, מהדורת ירושלים, עמ' קצה. מהרי"ו – שו"ת מהרי"ו, סי' יט, כז, כח, ל, לו, מב, ועוד.
- מהרי"ל – שו"ת מהרי"ל החדשות, מהד' מכון ירושלים, עמ' קעז, קפו, של.
- ר' ישראל איסרלין – שו"ת תרומת הדשן, ח"א, סי' רכו, שדם, שנד; ח"ב, סי' לא, לב, נג, פה, קלח.
- ר' יוסף ב"ר משה – לקט יושר, חלק או"ח, עמ' 622; חלק יו"ד, ריש עמ' 33, 41. יש להעיר כי ר' יהודה ברבי קלונימוס, בספרו יחוסי תנאים ואמוראים, מהדורת מימון, עמ' קסט, כתב: 'דיני ממונות זה בורר', אבל זו פעם יחידה שמצאתי כן אצלו,⁵⁶ ואילו בשאר הפעמים: עמ' קיא, רד, רכ, של, הוא כינהו: 'זה בורר'.
- יוצא דופן הוא ר' מרדכי בר הלל שבסנהדרין רפ"ג כתב: 'דיני ממונות תניין'. אפשר שיש כאן העתקה ממקור אחר.
- * מעניין מאוד לבדוק את דרכם של רש"י והרשב"ם בנדון זה.
- א. רש"י, גיטין נט ע"א ד"ה איקטיל: 'כדאמרינן בזה בורר'. כן הוא בדפוסים שלפנינו. ברם, בדפוס שונצינו רמ"ח, ויניציאה ר"פ, יושטיניאן ש"ו, קראקא של"ט (יותר לא בדקתי), וכן בכ"י וטיקן 135 (מכון לתצלומים ס' 8612), וטיקן 140 (ס' 8614), רומא אנג'ליקה Or 57/2 (ס' 11705), הנוסח: 'כדאמרינן בדיני ממונות'.
- ב. רש"י, שם עה ע"א ד"ה ראה אחרונה: 'באחד דיני ממונות'. כן הוא בדפוסים שלפנינו, וברור שזו טעות. בחלק מהמקורות הנ"ל שבדקתי וברש"י שברייף: 'בדיני ממונות'.
- ג. רש"י, ב"מ לח רע"ב ד"ה ראה: 'בדיני ממונות השני'. כן הוא לפנינו בדפוס ויניציאה, וכן הוא גם בכ"י קיימברידג' Add 478 (ס' 15946), בודלי 429 (ס' 1783), לונדון 412 (ס' 5914), לונדון 413 (ס' 5863).
- ד. רשב"ם, ב"ב קכט רע"א, ד"ה אי לאפוקי: 'בפרק זה בורר', וכן הוא בדפוס ויניציאה.⁵⁷
- ה. רשב"ם, שם קמט ע"א, ד"ה ת"ש: 'בפרק דיני ממונות תנינא'. וכן הוא בדפוס ויניציאה. ברם, התוספות שם מצטטים מן הרשב"ם ומעתיקים 'בפ' זה בורר'.
- ו. רשב"ם, שם קעה ע"א, ד"ה שכיב מרע: 'זה בורר', וכן הוא בדפוס ויניציאה.
- ז. רש"י, סנהדרין לו ע"א, ד"ה שבנא: 'זה בורר'. ברם בדפוס ויניציאה: 'בפ' דיני ממונות השני'.⁵⁸
- ח. רש"י, שם לו ע"ב ד"ה הא: 'בדיני ממונות', וכן הוא בדפוס ויניציאה.⁵⁹

56 תופעה מעניינת, שהרי כפי שצינתי לעיל, הוא היחיד המכנה את 'מו"ק' בשם 'משקין', בניגוד לדרכם של שאר חכמי אשכנז.

57 בכ"י המבורג 63 (ס' 26300) חסר חציה השני של המסכת.

58 כ"י מוריד 1 (ס' 7368) שהוא היחיד למסכת זו, מטושטש בחלקו הגדול וקשה מאוד לקריאה.

59 כדאי להעיר כי בדף ה סע"ב נמצא ברש"י שלפנינו: 'משנה היא בזה בורר', ואילו בדפ' ויניציאה: 'משנה היא באחד דיני ממונות'. נראה לי שהיה כתוב 'בדיני ממונות', ותשתבש בדפוס ויניציאה (ראה לקמן הערה 72). כן יש להעיר כדף ב ד"ה הודאות, לפנינו נמצא: 'בפרק ג', ואילו בדפ"ו נמצא 'בפ' השני', ונראה לי שהיה כתוב: 'בפ' דיני ממונות השני', ותשתבש בדפ"ו. במקרה זה ניתן לומר כי לפני רש"י היה סדר הפרקים שונה מלפנינו, לאמור פרק 'זה בורר' היה פרק שני, ואילו פרק 'כהן גדול' היה

ט. רש"י, מנחות ע"ב, ד"ה הו: 'זה בורר', וכן הוא בדפוס ויניציאה. אבל בכ"י וטיקן 487: 'בפרק דיני ממונות זה בורר לו אחד' וכו'.

י. רש"י, בכורות מג ע"ב, ד"ה לאכלה: 'כפ' זה בורר לו אחד', וכן הוא בדפוס ויניציאה. לפנינו תופעה האומרת דרשני. הן רש"י והן הרשב"ם כינו, ככל הנראה, את פרק ג' בשם 'דיני ממונות'. מדוע, אפוא, שונה שם הפרק על ידי שאר חכמי צרפת מבעלי התוספות ואילך?⁶⁰

בדרך אגב עולה תופעה מעניינת הנוגעת לדפוס ויניציאה, והיא: מדפיסיו שינו, כנראה, את ציוני רש"י ורשב"ם. השאלה היא מה טעם עשו זאת רק בחלק מהמקומות.

חכמי פרובנס

ברם חכמי פרובנס נקטו דרך אחרת. המאירי בפתיחתו למסכת סנהדרין העיד כי פ"א נקרא בשם 'דיני ממונות', פ"ג נקרא בשם 'זה בורר', ואילו פ"ד נקרא 'דרישה וחקירה'.⁶¹ ברור כי לפנינו נסיון של מניעה מטעות.⁶² פ"ד, שהוא 'אחד דיני ממונות' או 'א' דיני ממונות', עלול בנקל להתחלף הן בדיבור והן בכתב בפרק 'דיני ממונות', וכפי שמצינו חילופים כאלה במספר מקומות,⁶³ ועל כן כונה בשם שונה לגמרי.

מבדיקה אצל שאר חכמי פרובנס נתקבלה התמונה הבאה:

ר' שמעון ב"ר מאיר המעילי – ספר המאורות, שבת, מהדורת בלוי, עמ' קצה: 'זה בורר'.

פרק שלישי. על עובדה זו העיד ר' יוסף ב"ר משה בספרו לקט ישר, יו"ד, עמ' 40, 49, וכן מצאתי ברשימת פרקי משניות, כ"י קיימברידג', Add 562/3 (ס' 16850), המכיל גם את הסמ"ק והוא כנראה כ"י אשכנזי מהמאות הי"ד-ט"ו (אפשטיין, מכוא, עמ' 997, לא ציין לבעיה זו של סדר הפרקים הללו). אלא שבלקט ישר כתב להדיא שלפני רש"י פרק 'זה בורר' הוא פרק שלישי, ואם כן הנחתנו נסחרת. אמנם לקט ישר לא פירש מנין לו שכן היה הסדר לפני רש"י. אוסיף עוד כי גם בפירוש ר"י אלמדארי למסכת סנהדרין, מהד' ר"ה קופרברג, ירושלים, תשכ"ט, פרק זה בורר הוא הפרק השני. בהערת גליון נכתב בכתב היד: "יש ספרים שמקדימין כהן גדול ויש שמאחרין".

60 כאן עלי להעיר כי נוסח התוספות נבדק על ידי רק על פי דפוס ויניציאה, ולא על פי כתבי יד.

61 אבל בהמאירי, ב"ב קעה ע"ב (מהד' ר"א סופר, עמ' 728): 'אחד דיני ממונות'.

62 כאן המקום לציין, כי בספר השטרות של ר"י אלברצלוני, עמ' 14, 37, 41, מכונה פרק 'זה בורר' בשם 'סנהדרין פ"ג'. והנה לגבי שאר הפרקים נקט ר"י אלברצלוני את שמם המקובל ורק בפרק זה נקט ציון מספרי. נראה, שרצונו למנוע טעות בשני פרקים סמוכים אלו, גרם לו לשנות ממנהגו.

63 להלן דוגמאות אחדות שבכולן צריך להגיה: 'אחד דיני ממונות'. ספר המפתח לר' נסים, מהד' גולדנטל, ברכות רפ"ז [בגליון ש"ס וילנא תיקנו ללא הערה]; קידושין ל ע"ב תוד"ה אם; לקח טוב, דברים, עמ' 5, פסוק 'ואצה אתכם' [והמלה 'בשלושה' נוספה שם אגב הטעות הראשונה]; שו"ת רשב"א, ח"ג, סוף סי' שעו; ספר יוחסין, מהד' פיליפוסקי, דף 131 ע"א, ערך ר' ואלס. ויש גם דוגמאות הפוכות. במנחות סה ע"א, תוד"ה ויודעים ובשיטה מקובצת שם, שכתוב 'אחד דיני ממונות' וצ"ל 'דיני ממונות'. טור אור"ח סוף סי' קע: 'גרסינן בפ' א' דיני ממונות', וכתב הב"י והוא ט"ס וצ"ל: 'זה בורר'. אולם הנראה שבטור היה כתוב: 'כפ' דיני ממונות', ונשתבש ל'א' דיני ממונות'. אלא שהקושי הוא בזה שהטור שייך לקבוצת החכמים שקראו לו 'זה בורר', וא"כ צדק הב"י, אבל ראה לקמן הערה 72. כן גם בלחם משנה בסנהדרין א, ד, ד"ה והן כתב: 'והן בירושלמי פ' אחד דיני ממונות' וצ"ל: 'דיני ממונות'. והוא בפ"א ה"ד.

ר' משולם ב"ר משה – ספר ההשלמה, מהדורת לובצקי, ב"ב דף יא ע"ב, יד ע"ב, לא ע"ב, לג ע"א: 'זה בורר'. ב"ק דף נ ע"א: 'דרישה וחקירה', אבל ב"ב דף לג ע"ב: 'א' דיני ממונות', וכן בסנהדרין א ע"ג וע"ד.

ר' אברהם מן ההר – חידושו ליבמות, מהדורת בלוי, דף קמט ע"א: 'דרישה וחקירה'.⁶⁴
 ר' אברהם ב"ר יצחק אב"ד – תשובותיו, מהדורת קאפח, ירושלים תשכ"ב, עמ' נט: 'א' דיני ממונות',⁶⁵ עמ' קכח: 'זה בורר'.⁶⁶

ר' זרחיה הלוי – בספר המאור, סנהדרין פ"ד (דפוס וילנא, יב ע"א): 'בדיני ממונות בתרא'. אבל ידוע שהרו"ה פעל בספרד, ואם-כן ייתכן שיש לראותו כמייצג את שיטת חכמי ספרד, ראה לקמן.

ר' דוד כוכבי – ספר הבתים, מגדל דוד, אמונה, מהדורת הרשלר, עמ' קה: 'אחד דיני ממונות'.

ברם מצאנו חכם אחד היוצא דופן בין חכמי פרובנס, והכוונה היא לר' יצחק ב"ר אבא מארי בעל ספר העיטור. נראה שהן פרק ראשון והן פרק שלישי נקראים אצלו בשם 'דיני ממונות'.⁶⁷ נראה כי פרק רביעי נקרא בשם 'אחד דיני ממונות'.⁶⁸ כך מצאנו אצלו לקמן, סעיף ו, גם ביחס לפרק הגזול, שאין הוא מבדיל בין שני פרקים בעלי אותו שם, ואין הוא מוסיף להם כינוי: קמא, או: בתרא. עיין שם.

חכמי ספרד

מבין חכמי ספרד, רק הרמ"ה מכנה את פ"ג בשם 'דיני ממונות'. שאר החכמים מכנים אותו בשם 'זה בורר'. אכן יש לדעת כי המונח 'ספרד' הוא כללי מאוד, ואינו משקף כראוי את החלוקה למדינות באותה העת. לאמור, הרמ"ה ישב בטולידו (מרכז ספרד דהיום), היא בירתה של מדינת קאסטיליה. לעומת זאת, שאר החכמים המוזכרים כאן ישבו בקטלוניה, הסמוכה לפרובנס.⁶⁹ לפיכך ברור הוא שיש הבדלים מסוימים בין הרמ"ה לשאר החכמים

64 עמ' קב: "וכ"כ הרי"ף בפ' דיני ממונות בתרא", וצ"ל: אחד דיני ממונות, ועל כן איני יודע אם לחשוב זאת כחריג אם לאו.

65 יש לזכור שהראב"י אב"ד למד גם בברצלונה, ועל כן איני יודע אם יש ללמוד ממנו בעניין כינוי הפרקים.

66 ר"י קאפח ציין שם כי הטור הביא תשובה זו בשם 'תשובה לגאון', והוסיף כי ברור שאין היא לגאון כבלי.

67 אות ק קיום, דף נד ע"ג: "ירושלמי בפ' דיני ממונות", והכוונה לפרק זה בורר נוכח הגיה רמא"י שם, ואין צורך בזה; תחילת אות פ פשרה, דף עה ע"ב: "בפרק דיני ממונות", והכוונה לזה בורר; תחילת אות פ"א פסק דין, דף עט סע"א: "כפ' דיני ממונות", והכוונה לפרק ראשון; שם פ ע"ג: "כפ' דיני ממונות", והכוונה לזה בורר; שער הכשר הבשר דף יט ע"ב: "כפ' דיני ממונות", והכוונה לפרק זה בורר. דק באות ק קיום, דף נה ע"א, מצאנו: "בדיני ממונות בתרא" [כאן הגיה רמא"י: זה בורר], ולא מצאנו יותר אצלו את הכינוי: בתרא, וגם לא: קמא.

68 אות ק קיום, דף נה ע"ג: "בפרק דיני ממונות" [והגיה רמא"י: אחד דיני ממונות]. אבל באות פ"א פסק דין, דף עט ע"ב: "בפרק אחד דיני ממונות ואחד דיני נפשות בדרישה וחקירה",

69 די לציין לדוגמה כי הרמב"ן עצמו מזכיר מספר פעמים נוסחאות ספרדיות.

ככמה תחומים, ומסתבר שאף פרט זה של שינוי בשמות הפרקים נובע מאותה עובדה. אלה הם אפוא הממצאים:

רמ"ה – יד רמה לסנהדרין ו ע"ב ד"ה איתיביה, ואמרינן ('דיני ממונות בתרא'); ע"א ד"ה ואמר ריש פ"ג: 'ואתחיל דיני ממונות בשלושה'; בפ"ד לג ע"א ד"ה בכא חמישאה, פ"ה דף מא ע"א ד"ה א"ר חסדא: 'דיני ממונות בתרא'.

שאר החכמים, כאמור, מכנים אותו 'זה בורר', ואלו הם:

רמב"ן – חידושיו לגיטין פו ע"א ד"ה נכתב; בהשמטות שם סד ע"א; ריש מס' סנהדרין; שבועות מא ע"א ד"ה הא; מכות, מהדורת מכון התלמוד, עמ' מד, מט. ועיין בחידושיו לב"ב קלד ע"ב ד"ה בתרי, שנראה שיש שם ט"ס וצ"ל: 'דיני ממונות בתרא'. תשובותיו מהדורת אסף סי' נח.

רשב"א – חידושיו לב"מ כא ע"א ד"ה אין; ב"ב מ ע"א ד"ה הודאה; כתובות יט ע"א ד"ה קטנים, ד"ה אביי; ר"ה, מהדורת דימיטרובסקי, עמ' 103. אמנם נמצא אצלו גם 'דיני ממונות בתרא' בב"מ כ ע"א ד"ה ור',⁷⁰ כתובות כא ע"א ד"ה עד.⁷¹ תשובותיו, ח"א, סי' תל, תרפז, תשכט, תשפב, תתקמה, ס"ס תתקנט, אלף ה, אלף לה, ריש אלף קיא, ס"ס אלף קיד, אלף קכו, אלף קמב, אלף קמז, אלף קמט, ועוד כארבעים פעם בתשובותיו. שו"ת זכרון יהודה – סי' נז, עז, צד, דף מו ע"א.⁷²

ריטב"א – חידושיו, כתובות מ ע"ב ד"ה ובתוספות, ב"מ מו סע"ב, ב"ב מא ע"א, קנה ע"א, קע ע"א, מכות ו ע"ב, כא ע"ב. תשובותיו מהד' קאפח סי' כג, פח,⁷³ צד, קפא. ד' וידאל די טולושא – מגיד משנה יבום ד, א; טוען ונטען ו, ו; ז, א; זכיה ומתנה ו, ה; מלוה ולוה יא, א; טז, ח.

ר"ן – פירושו לרי"ף, קדושין (דפי הש"ס) דף נב ע"א, גיטין (דפי הש"ס) דף עה ע"א, וראה כתובות ח סע"א ובהערות המגיה. תשובותיו סי' מז.⁷⁴ ר' שם טוב גאון – מגדל עז, מאכלות אסורות ח, ט.

ר' יוסף חביבא – נימוקי יוסף קדושין נא ע"ב מהד' בלוי עמ' רכג, ב"ב פ"ג (דפי וילנא כ ע"ב). אבל בב"ק יז רע"א: 'דיני ממונות בתרא', ושם כד ע"א, ב"ב ע רע"א: 'דיני ממונות'.⁷⁵

70 והוגה שם: זה בורר.

71 נראה שלקוח מר"ח.

72 בדף מח ע"ב כתב: 'אחד דיני ממונות', וצ"ל: 'זה בורר'. ייתכן שהיה כתוב 'בדיני ממונות' (ראה לעיל הערה 59) ושוכש ל"א דיני ממונות', ולפי זה מצוי הכינוי 'דיני ממונות', וצ"ע. וראה עוד לעיל הערה 63.

73 ר"י קאפח העיר שם שאולי תשובה זו היא לרשב"א.

74 אמנם יש לעיין בדבר, שהרי בכתובות פ"י דף נד סע"א הפנה הר"ן לפרק 'זה בורר', והעיר בג"א שם בגליון כי לא נמצא כן אלא רק בפ"א. מכאן אפשר אפוא שהר"ן כתב פרק 'דיני ממונות', וטעו בהכנתו.

75 בהערות גליון על הרי"ף ב"ב, דפוס וילנא דף ו סע"ב, כתב כי הנימוקי יוסף מכנה את פרק ג' בשם 'דיני ממונות', ואנו רואים כי הוא מכנהו גם כך וגם כך.

נראה שאפשר להוסיף לרשימה זו גם את הרא"ש, שבסוף ימיו הגיע לספרד.⁷⁶ אף הוא מכנה את פרק ג' בשם 'זה בורר'. כך בתשובותיו, כלל יא סי' ט, כלל יג סי' כ, מה ג, מה כה, נז, נב ג, נו א, נז א, נז ג, נח ד, נט ד ועוד כעשר פעמים בתשובותיו.

חכמי בבל וחכמי צפון אפריקה, חכמי מצרים וארץ-ישראל

בתשובות הגאונים וגם אצל חכמי צפון אפריקה הקדומים נקרא פ"ג בשם 'דיני ממונות'. ברם חכמי צפון אפריקה המאוחרים מכנים אותו 'זה בורר'.

סדר תנאים ואמוראים – בקטעים שפרסם ר"א מרכס⁷⁷ ור"ש אברמסון⁷⁸ נמצא 'דיני ממונות' וכן 'דיני ממונות בשלשה זה בורר לו אחד'.

גאונים – תשובות הגאונים שערי צדק, ד: ה: ח, שלוניקי דף עב ע"ב: 'דיני ממונות'. ר' נסים – ספר המפתח, הקדמה, חלק לה: 'אחד דיני ממונות ואחד דיני נפשות'. בברכות רפ"ז:⁷⁹ 'דיני ממונות'. בברכות ז ע"א: 'במס' סנהדרין בפר' דיני ממונות בגמ' זה בורר לו אחד'.⁸⁰

ר' חננאל – ר"ה כב סע"א, עירובין פב ע"א: 'דיני ממונות בשלושה'. אוצה"ג, ב"ק, פיר"ח עמ' 73, ובקטעים מפירושו לנדה:⁸¹ 'דיני ממונות זוטא'.

רי"ף – בהלכותיו, ב"ב פ"א (דפוס וילנא דף ו סע"ב), שם פ"י (דף פב ע"ב)⁸² 'דיני ממונות'. סנהדרין (דפוס וילנא דף יב ע"ב): 'דיני ממונות זוטא', וכן הוא בדפוס קושטא וברי"ף כ"י ניו-יורק. במסכת מכות ספ"א (וילנא ג ע"א): 'בא' דיני ממונות'. וזו טעות, ובדפוס קושטא הנוסח הוא: 'כדגרסינן בפרק שני דיני ממונות', וכתב על כך ר"ן זק"ש ברי"ף דפוס קושטא, מהדורתו, ירושלים, תשכ"ט, דף תמא, הערה 33, שכנראה מישוהו רשם בגליון: 'דיני ממונות שני', והמלה 'שני' נכנסה שלא במקומה. ברי"ף צילום כ"י ניו יורק, מהד' פרידמן, הנוסח הוא: 'בפרק דיני ממונות'.

ר' יוסף אבן מיגש – בשיטה מקובצת לכתובות יח ע"ב ד"ה עוד כתב ה"ר יוסף הלוי: 'דיני ממונות קמא', א"כ משמע שפ"ג מכונה בשם: 'דיני ממונות בתרא', או משהו בדומה לכך. ר' אנטולי הדיין – בתשובות ר"א בן הרמב"ם, מהד' פריימן, סי' קג: 'זה בורר'.

76 אבל ראה לקמן הערה 99.

77 בספר היובל לישראל לוי, תפארת ישראל, ברעסלוי, תרע"א.

78 בספר מלמד (לעיל הערה 15), עמ' 230-237.

79 כך הוא במהד' גולדנטל, והוא כתב על כך בגליון: 'וצ"ל כאן בפרק אחד דיני ממונות'. בדפוס וילנא הדפיסו כן (אחד דיני ממונות) וללא הערה, אבל במהד' מכון לכ שמה, ירושלים, תש"ן, הדפיסו: 'בדיני ממונות', ולא העירו מאומה על שם הפרק. וכבר ציינתי זאת לעיל הערה 63.

80 לפי זה נבין את ציונו בברכות רפ"ט: 'וכפ' דיני ממונות בתחילת סנהדרין'. הרב הדגיש: 'בתחילת סנהדרין', כדי למנוע טעות בין פרק זה לפרק ראשון.

81 פורסמו מכ"י ע"י ר"א הורביץ, הדרום, נא (ניסן תשמ"א), ושם עמ' 100 [צורת ציון זו כשלעצמה יש בה כבר מעט אישור שהפרשן הוא אכן ר"ח].

82 ע"ש בהערות גליון אלפס.

ר' יוסף ן' ועקנין⁸³ – מבוא התלמוד, עמ' 13 (פעמיים): 'דיני ממונות'.
 ריב"ש – תשובותיו, סוף סי' פא, ר"ס קיג, קמד, קסא, ר"ס קע, קעב, קעט (ד"ה ואני), קצג
 (ד"ה ואכל), ס"ס קצה, ס"ס רכב, רלב, רסו (ד"ה וכן [השלישי], אבל מה) ועוד כארבעים
 פעם: 'זה בורר'. יוצא מהכלל בסי' שפב (ד"ה עוד יש [השני]): 'דיני ממונות בתרא'.⁸⁴
 רשב"ש – סי' כה, מא, ריא, רכט ועוד.
 ר' צמח ור' שמעון נכדי הרשב"ץ – שו"ת יכין ובעז ח"א סי' ה (כמה פעמים), יז. ח"ב סי'
 כ (ד"ה והטענה), ס"ס לב.
 ר' סעדיה ן' דאנון – בס' עומר השכחה לר"א גבישון, ליוורנו, תקי"ב, דף קכג ע"ב, מביא
 שיר שלו על מסכות ופרקים ונמצא שם: 'וסנהדרין דיני וכהן גדול דן. ודיני אחד היו
 בודקים וחוקרים'. ברור כי כינה את פ"ג בשם 'דיני ממונות'.⁸⁵
 ר' משה ן' דאנון – כללי התלמוד, כ"י הסמינר בניי. פרק ראשון נקרא 'דיני ממונות
 בשלשה גזלות'. פרק שלישי נקרא 'דיני ממונות בשלושה זה בורר'
 ר' ישועה הלוי – הליכות עולם, שער ב (דפ' ירושלים, דף יא סע"א), שער ה (דף נא ע"א):
 'זה בורר'. שער ה, פ"ב (דף נב ע"ב): 'דיני ממונות' (2 פעמים).
 ר"א זכות – יוחסין דף 38 ע"א: 'דיני ממונות'. דף 172 ע"א: 'זה בורר'.
 ר' יעקב בירב – בפירושו על הרמב"ם, הוצ' פרדס, הלכות יסוה"ת ה, ד; הל' ת"ת ו, יד:
 'זה בורר'. בתשובותיו סי' יד, ל, נז (כמה פעמים): 'זה בורר'.
 ר' יהודה אלבוטיני – בפירושו על הרמב"ם, שנדפס בקובץ הר"מ במז"ל, ירושלים,
 תשט"ו, עמ' עג: 'זה בורר'.⁸⁶
 ר' יששכר סוסאן – בסוף ספר עבור שנים,⁸⁷ מפתחות פרקי המשנה והתלמוד: 'דיני
 ממונות' פ"א, 'דיני ממונות אחר' פ"ג. יש לציין כי ר' יששכר חי כבר בתקופת הדפוס, ואף
 על פי כן הוא מכנה את פ"ג בשם 'דיני ממונות'.
 אבל מצאנו חכמים נוספים שפעלו בתקופת הדפוס, ולמרות זאת השתמשו לעתים בשם
 'דיני ממונות', ועניין זה הוא נושא לעצמו. אציין רק לשניים מהם, ואידך זיל גמור.
 מהר"מ אלשקר – אף הוא מכנהו ברוב המקרים בשם 'זה בורר'. אבל יש מקרים יוצאי
 דופן, כגון בסי' כז: 'דיני ממונות'.

83 החוקרים נחלקו בשאלה, אם היו שני ר' יוסף ן' ועקנין או אחד. סיכום הדברים ראה בדברי ד"צ
 בנעט, אוצר יהודי ספרד, ז (תשכ"ב), עמ' 11-28.

84 והוגה שם: זה בורר.

85 שיר זה נדפס שנית ע"י ר' יצחק מרעלי, בהמאסף (בעריכת: רב"צ קאוניקה), יב (תרס"ז), פרק א,
 חוברת ה, סי' כט, עמ' ס, ובהמשכו שם כרך ג, חוברת ק, סי' סח, עמ' 30. ר"מ עמאר העירני כי השיר
 נדפס בשלישית (על פי כ"י?) ע"י הרב דוד עובדיה בספרו פאס וחכמיה, ירושלים, תשל"ט, עמ' 81.
 בהערה 52 העיר כי המלה 'אחד' שבשיר מכוונת לפרק ד, והיה לו להעיר גם כי המלה 'דיני'
 משמעותה 'דיני ממונות', והיא מכוונת לפרק ג.

86 עתה נדפס הפירוש בשם יסוד משנה תורה, חיפה, תשס"ג, וכל הדרוש הנדפס בקובץ מעמ' סז-פ, לא
 נמצא בספר הנדפס עתה, ואיני יודע מדוע.

87 תוספת זו אינה בדפוסים והיא נמצאת בכ"י פריס 1509 (ס' 15044), וכן בכ"י קיימברידג' 534.

רדב"ז – ברוב תשובותיו: 'זה בורר'. אבל יש יוצאים מהכלל: ח"א סי' סד, ח"ג סי' תקעח: 'דיני ממונות'; ח"ב סי' תשפט, ח"ד סי' רה: 'דיני ממונות בתרא'.

חכמי איטליה

חכמי איטליה מכנים את פ"ג בשם 'דיני ממונות', ואת פ"ד בשם 'אחד דיני ממונות'. ר' נתן ב"ר יחיאל – ספר הערוך, ערך ארא, ⁸⁸ ארנון, ⁸⁹ בבל, תבל א', יצהר, ועוד. בכל המקומות: 'פ' דיני ממונות בשלושה זה בורר'. בערכים דכוס, הרמיו א', חבר א': 'אחד דיני ממונות'.

רי"ד – בתשובותיו, מהדורת ורטהימר, ירושלים, תשכ"ב, עמ' רעג, תמב, תסח: 'דיני ממונות בתרא'. עמ' קנו: 'דיני ממונות'. בפסקיו ר"ה, מהד' מכון התלמוד, עמ' קלד; ב"ק, מהד' מכון התלמוד, עמ' סג: 'דיני ממונות'. שבועות, מהד' מכון התלמוד, עמ' עט, פג, קלה; מכות, מהד' מכון התלמוד עמ' טז: 'דיני ממונות בתרא'. פסקי רי"ד, יבמות, מהד' מכון התלמוד, ריש עמ' קח, ותוספותיו לקדושין עו ע"ב: 'אחד דיני ממונות'.

ריא"ז – בקונטרס הראיות לסנהדרין, בספר סנהדרי גדולה, ה, תשל"ב, עמ' עח, וכן בקונטרס הראיות לשבועות, מהד' מכון התלמוד, עמ' עח, צו: 'דיני ממונות בתרא'. ⁹⁰ ר' שלמה בן היתום – פירוש מסכת משקין, מהדורת חיות, עמ' 101: 'זה בורר'. ⁹¹ לאור האמור עד עתה, נראה בעיני כי צורת ציון זו של ר' שלמה היא יוצאת דופן למנהגם של חכמי איטליה. ייתכן שיש בזה להעיד על מוצאו או מקומו, ועדיין צ"ע.

ר' שלמה בר שבתי ענו – בפירושו לשאלתות, מהדורת מירסקי, במדבר עמ' קד: 'דיני ממונות השני'.

ר' צדקיה ב"ר אברהם – בספרו שבלי לקט, ח"ב, סי' צה (מהדורת חסידה, עמ' 199): '(אחד) ⁹² דיני ממונות בתרא'.

88 בהגהתו של קאהוט בערוך השלם יש טעות סופרים, וצ"ל: בג', ולא: כפ'.

89 קאהוט שם הגיה שלא כהלכה, ויותר מזה טעה בהגהתו בערך ארון, וראה דבריו בהגהותיו לערך צו.

90 יש לציין, כי בפסקי רי"ד וריא"ז מהד' מכון התלמוד מצינו תופעה מעניינת. בכותרות של הפרקים בפסקי רי"ד, אין מופיע כלל שם הפרק, אלא רק מספרו הסידורי של הפרק. כך הדבר בפסקי רי"ד עד מסכת בכורות ועד בכלל, למעט הכרך המכיל את גיטין קידושין נדרים וסוטה, וצריך בירור מה נשתנו אלו משאר המסכתות. הדבר מזכיר את האמור לקמן ביחס לשיטת הרמב"ם, ראה לקמן ליד הערה 106. אמנם בפסקים עצמם מצינו לעתים את שם הפרק, ולעתים רק מספר סידורי. קשה לדעת אפוא אם הכותרות הם מידידו של רי"ד אם לאו. מכל מקום ככל הכותרות בפסקי ריא"ז יש שינוי, שם נמצא המספר הסידורי ביחד עם שם הפרק, והדבר צריך בירור. אנב, שמו של פ"ג דסנהדרין בכותרת אצל ריא"ז הוא: דיני ממונות [וכ"ה בקונטרס הראיות לשבועות עמ' עט, ואפשר שקיצר, הואיל והזכיר בעמ' עח בשמו המלא], ואילו פ"א נקרא: דיני ממונות בשלושה.

91 כן הוא גם בכ"י הנמצא בספריית הסמינר בניי. תודתי לפרופ' שמלצר, מנהל הספרייה, ששלח לי בטובו צילום של כתב היד.

92 ראה לעיל הערה 63.

חכמי יוון, רומניה

ר' הלל – בפירושו לספרי דברים, מהדורת קולידצקי, דף ו ע"ב: 'פ' אחד דיני ממונות וא' דיני נפשות בדרישה וחקירה'.

לגבי שאר החכמים כבר כתבתי שהם חיו בתקופת הדפוס וקשה להביא מהם ראייה. עם זאת אציין לדבריהם:

רא"מ – בתשובותיו סי' יד, כד (הרבה פעמים), כו, סא, סז: 'זה בורר'.

ר' בנימין זאב – בתשובותיו סי' יח (מספר פעמים), כ, לא, לז, מח, נד ועוד הרבה: 'זה בורר'. אבל יש כמה יוצאים מהכלל, כמו סי' צט דף רעב ע"ב: 'דיני ממונות תניין', או סי' רעב, שג דף רמ ע"ב, תרא, תלח: 'דיני ממונות'. מעניין שברוב הסימנים הללו מזכיר ר' בנימין זאב גם את השם: 'זה בורר'.

סיכום

מהאמור לעיל ניתן לסכם כי פרק ג' ממסכת סנהדרין מכונה בדרך כלל כך:

חכמי אשכנז, צרפת, ספרד (מהרמב"ן ואילך): 'זה בורר'.

חכמי איטליה וצפון-אפריקה הקדומים (עד לרי"ף): 'דיני ממונות', 'דיני ממונות בתרא', 'דיני ממונות זוטא', או 'דיני ממונות תניין'.

חכמי מצרים וסביבותיה: נראה שמשתמשים גם בכינוי 'זה בורר' וגם בכינוי 'דיני ממונות'. חכמי פרובנס: 'זה בורר'.

ברם, פרק רביעי נקרא אצל כולם בשם 'אחד דיני ממונות', פרט לחכמי פרובנס, הקוראים לו: 'דרישה וחקירה'.

ראינו עד עתה כי פרק מסוים נקרא על ידי חלק מהראשונים בשם שונה משמו הרגיל, וזאת כדי למנוע טעות. ראשונים אחרים השאירו את שמו המקורי, אבל הוסיפו פרט שבעזרתו יוכלו להבדיל ביניהם. מצאנו כן בשמות פרקים נוספים, כגון 'פרק האשה' ביבמות, 'המביא גט' בגיטין, 'הקומץ' במנחות, 'אמר להם הממונה' במסכת תמיד ועוד. במסכת תמיד ניתן להבדיל ביניהם על ידי ההוספה 'רבה' ו'זוטא' או 'קמא' ו'בתרא' (או 'תניין') וכן ביחס ל'הקומץ' וביחס ל'המביא גט'. מסובכת יותר היא ההבחנה ביחס לפרק 'האשה' ביבמות, כיוון שביבמות יש שלושה פרקים בשם זה. אם נאמר 'האשה זוטא', יקשה לדעת אם כוונתנו לפרק ט"ו או פרק ט"ז, ועוד בכגון זה. מעניין מאוד היה לבדוק כאן את התפלגות שמות הפרקים האלה בהתאם למקומם 'הגיאוגרפי' של חכמי הדורות. היות שזו מלאכה רבה, משכתי ידי מזאת. *

ג. פרק איזהו נשך – הרבית

אף על פי כן, החלטתי לבדוק עוד תופעה בעניין זה, שאינה דומה למזכר עד עתה. כוונתי לפרק ה' במסכת בבא מציעא. הפרק פותח: 'איזהו נשך ואיזהו תרבית' וכו'. אין כל קושי בשם זה מכל הבחינות שנמנו עד עתה. למרות זאת מצאנו כינוי אחר לפרק והוא: 'פרק

הרבית', כמובן על-פי תוכנו של הפרק.⁹³ זו תופעה שאינה שכיחה, ומצאנו דוגמתה במקומות מעטים כגון: 'פירקא דחסידי'⁹⁴ ו'פרק התערובות',⁹⁵ ו'פרק העומר'.⁹⁶ ועל-כן מעניין היה לבדוק מי החכמים שקראוהו בשם המקובל 'איזהו נשך' ומי בשם המיוחד.

93 בדומה לכך נמצא בתלמוד במסכת שבת, דף סז ע"א: 'תני תנא בפרק אמוראי'. וכתב רש"י: 'בפרק אחד ששנוי בתוספתא דמסכת שבת בהלכות דרכי האמורי'. כלומר, שם הפרק נקבע על פי תוכנו.

94 כך נקרא פרק ג' דתענית (כמובן משום שברוב הפרק נזכרים מעשי נסים שאירעו לחסידים, וראיתי שכתב כן ר"י שווארץ בתשובותיו דברי יוסף, ירושלים, תרכ"ב, דף קסג ע"ב, והדברים פשוטים) ע"י הערוך ערך איסקוטלא וראה בהערה שם, ערך גרס ב'; ר' בחיי בחוכות הלבבות, שער הפרישות ספ"ו (ובפירקא דחסידי במסכת תענית, ויש גורסים: במסכת אבות, במקום: במסכת תענית. נוסח זה נסמך כנראה על האמור בב"ק ל ע"א: "האי מאן דבעי למיהוי חסידא ליקיים מילי דניזקין, רבא אמר מילי דאבות". ובפירוש ר"י הכהן מלוניל, מהד' פרידמן, ניו יורק-ירושלים, תשכ"ט, עמ' 92, כתב: "מילי דאבות, אבות דר' נתן שהן פירקי דחסידי". ומסתבר שכוונתו גם למסכת אבות עצמה, ולא רק לאבות דר' נתן, וכ"כ גם פרידמן בהערותיו שם); ר"ש משאנץ בפירושו לשביעית פ"ט סמ"א; בעלי התוספות, סוטה דף לד ע"ב ד"ה אבותי, בכורות מד ע"א ד"ה מחוי [אמנם שם כנראה העניין עצמו הוא טעות כמ"ש במסורת הש"ס ובשיטה מקובצת בגליון. ודע כי בדף נו ע"א תוס' ד"ה אין, כתבו "בסוף סדר תעניות", ולא כינו אותו בשם פירקא דחסידי. ודומה שיש בזה קצת הוכחה שמראה המקום הקודם, הבעיית, אינו מידי התוספות, שהרי אין הם מציינים כך לפרק זה, ולכן זו תוספת מאוחרת]; תוס' ר"י שירליאון ותוס' הרא"ש לברכות כ ע"א ד"ה ואנן; ר"מ המאירי לביצה יד ע"ב; מנהיג, הל' יוהכ"פ, סי' נו, עמ' שנח; ש"ב ר' מנחם אדלר העירני לדברי ר"י ב"ר קלונימוס ביחוס תנאים ואמוראים ערך יאיר, מהד' רמ"י בלוי (בלוי קרא לספר: ערכי תנאים ואמוראים), ח"א עמ' ג: 'כירושלמי דפירקי דחסידי', וכן נמצא בדבריו גם בראש ערך ריב"ז עמ' רסג; רמב"ן בחידושו לב"ב כא ע"ב סד"ה מקיר; כפתור ופרח, פ"ה, מהד' המכון ללימודי מצוות הארץ, ירושלים, תשנ"ז, עמ' סב; פי"א, חלק ב, עמ' כג; רפי"ב, עמ' צה (שם צויין בהערה כי הכוונה לפ"ג בתענית, ומשום מה לא צויין הדבר במקומות הקודמים, ועי' לקמן הערה 113), ועוד; מהר"ח או"ז בתשובותיו סוף סימן רכב; רשב"ץ במגן אבות פ"ג מ"ז ומי"ג ד"ה רע"א ובמקומות נוספים בספרו, וכן בתשובותיו ח"א סי' פח ובתשובות נוספות; ר"י אברבנאל בפירושו לאבות פ"א על משנת שמעיה ואבטליון, דפוס ניו יורק, תשי"ג, דף נ סע"א. חלק מהראשונים אינם קוראים לו כך בקביעות, ופעמים אתה מוצא בדבריהם גם את השם פרק סדר תעניות, והעניין הוא נושא לעצמו, ואין כאן מקומו.

שמו הכלתי ידוע כל כך של פרק זה יש שגרם למדהירים מבוכה. כך מצאנו בפירוש לאבות לר' יוסף ן' נחמיאש, פ"ג מי"א, שהמהדיר העיר שם: 'לא ידעתי מאי קאמר בפרקי דחסידי'. וכן בפירוש ר"ח לתענית יד סע"א כתבו בש"ס וילנא: 'דתנן בפירקי [דחסידיא] (קרא) על אלר' וכו'. אמנם בר"ח הנדפס מכ"י, מהד' מכון לב שמח, ירושלים, תשנ"ו, כתבו שאולי צ"ל: 'בפירקא דלקמן' והוסיפו: 'ובנדפס תיקנו: בפירקין [צ"ל: בפירקא, או: בפירקין] דחסידיא, ולא הבנתי כוונתם'. ר' מרדכי לוריא שהדפיס תשובות רשב"א וכתה אותם בשם ח"ו, ירושלים, תרס"ג, היה ער לכך, ולכן בסי' צח בהגה כתב: 'ובדרך אגב רגע אחת אדבר בענין הנסים שנעשו ע"י תפילת חכמי ישראל, ורבות מהם כתובים ונזכרים בפירקא דחסידי הוא פ"ג דתענית"'.
95 מעניין לציין כאן לשו"ת בנימין זאב, סי' שכג: 'בזבחים פ' כל הזבחין שלישי הנקרא בכל מקום פרק התערובות'. כלומר, גם במסכת זבחים קיימת אותה בעיה כמו במסכת יבמות, כי שלוש פעמים נמצא בה השם 'כל הזבחים', ור' בנימין מודיענו בזה את שמו 'החדש' של הפרק.

96 ראה מסורת הש"ס ב"מ כא ע"ב על תוד"ה ופטורות, והכוונה היא כמובן לפרק ר' ישמעאל אומר במסכת מנחות. תודתי לרד"ל ביום על מראה מקום זה. שם פרק זה נמצא אצל ראב"ה ח"א, סי' קד

חכמי ספרד⁹⁷

כל חכמי ספרד שבדקתי מכנים אותו בשם 'איזהו נשך':

רמב"ן – חידושו ל"ב מ"מ מו רע"א, נא ע"ב ד"ה אין.

רשב"א – פעמים רבות מאוד בתשובותיו, כגון ח"א, סי' שמ, שמט, תקצ, תרנא,⁹⁸ תרעא, תשסד, תתקז, תתקמב, תתקפט, אלף קמב, אלף קמט, ובשאר החלקים. בחידושו ב"ק צד ע"ב, קג ע"א ועוד.

ריטב"א – בתשובותיו, מהד' ר"י קאפח, סי' יב, לה, מד, נה, צה, קיח, קכ, קלב, קמו, קמח, קצו, רד.

ר' יוסף ג'יקטיליא – כללי המצות, מהד' רמ"י בלוי, עמ' יז, קיג, קכא.

ר' וידאל די טולושא – מגיד משנה, הל' מלוה ולוה ד, יד; ט, א; הל' מכירה ז, ו.

ר"ן – כתובות פ"ט (בדפי הספר: מד ע"א), גיטין פ"א (בדפי הספר: ו ע"א).

ר' שמואל הסרדי – ספר התרומות, ריש שער ב.

ר' שם טוב גאון – מגדל עז, הל' מלוה ולוה מפ"ד ואילך; הל' שלוחין ושותפין פ"ז.

ר' יוסף חביבא – נימוקי יוסף ב"מ פ"ט (בדפי הספר: סב סע"א, רע"ב).

ראוי לציין כי הרא"ש ובנו הם יוצאים מהכלל, דהיינו, הם מכנים פרק זה גם בשם

'איזהו נשך' וגם בשם 'הרבית', והשם 'איזהו נשך' נפוץ הרבה יותר, אלו הם:

רא"ש – בשם 'איזהו נשך' בתשובותיו יג, כ (מספר פעמים), מו, ב; סח, ז; עב, ג (3 פעמים);

עב, ז; עח, ה; פח, ז (פעמיים); פט, ח; קח, ד; קח, יא; קח, טו (פעמיים).

בפסקיו – ב"ק ט, ב; ט, ח; י, כא; ב"מ א, מ; ד, יד; ט, מג; מו"ק א, כד; סוכה ג, ל; ב"ב

ה, ה; ד, ב; ז, ב; ע"ז ב, ז.

בתוספותיו – ב"מ מד ע"ב (מהד' הרש"ר, עמ' קיז), מו ע"א (שם עמ' קכב).

בשם 'פרק הרבית': בתשובותיו כלל קח, סי' טז; קח, יז; קח, יח.

בתשובות מהר"ם מרוטנבורג, ח"ד (דפוס פראג), סי' תקלז.

בפסקיו – ב"מ א, לח; ב"ק ט, כ.⁹⁹

עמ' 85; ח"ב, סי' תצב עמ' 117; סי' תקכו עמ' 175; ועוד; אור זרוע ח"א, סי' שכט; שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, דפ' פראג, סי' תרמה.

97 על המונח 'ספרד', ראה לעיל ליד הערה 69.

98 בתשובה זו נזכר בפעם השנייה 'פ' הרבית', וזו הפעם היחידה שמצאתי כן בדבריו.

99 יש אומרים כי הרא"ש כתב בראשונה את תוספותיו ואח"כ את פסקיו, ושתי היצירות נכתבו בספרד.

ראה ד' זפרני, דרכי ההוראה של הרא"ש, עבודה לקבלת תואר ד"ר, תל אביב תש"ם, עמ' 1 ועמ' 93.

לפי זה לכאורה הכינוי 'פרק הרבית' תמוה במקצת. ברם, אין תימה בדבר, אלא ברור הוא שהרא"ש

המשיך לנהוג כפי שנהג באשכנז, וישיבתו בספרד לא שינתה אצלו נוהג זה. כבר העירו כי גם בהיות

הרא"ש בספרד הוא המשיך לפסוק כמנהג אשכנז, ולא נטה אחר הספרדים, ראה לדוגמה דברי י' תא

שמע במאמרו, 'בין אשכנז לספרד', פעמים, 46-47 (תשנ"א), עמ' 78-80, ומבואי להגדת פסח דורות

לר' יצחק אלאחדב, ירושלים, תש"ס, עמ' ג-ה. אפשר אפוא לצרף גם את דרך ציון המקורות של

הרא"ש לדבקותו במסורת האשכנזית.

ר' יהודה בן הרא"ש – בשם 'איזהו נשך': בתשובותיו זכרון יהודה סי' סא, פד, פו (פעמיים), וגם בשם 'הרבית': בתשובותיו סי' צא.

חכמי אשכנז וצרפת

רוב החכמים משתמשים בכינוי 'איזהו נשך'; את היוצאים מהכלל נציין בסוף דברינו. ר"ת – ספר הישר, תשובותיו, סי' לד.

רא"מ – ספר יראים, מהדורת שיף, סי' קיח (מספר פעמים).

ראב"ן – בספרו, ריש פרק איזהו נשך, מהד' עהרנרייך, דף רב סע"ב, בתשובות מהר"ם מרוטנבורג, ח"ד (דפוס פראג), סי' שצא.

ראבי"ה – בספרו, ח"ד, סי' תתק"ז (עמ' רס); בתשובות מהר"ם מרוטנבורג, ח"ד (דפוס פראג), סי' תר.

ר' משה מקוצי – סמ"ג, הלכות רבית, לאוין קצא, קצב, קצג.

ר' יצחק ב"ר משה – או"ז, ב"מ סי' שלט, שמג, שנד, שנט; סנהדרין סי' לב, עח (שלוש פעמים).

ר' אברהם ב"ר עזריאל – ערוגת הבשם, ח"ג, עמ' 351.

ר' יהודה בר קלונימוס – יחוסי תנאים ואמוראים, מהדורת מימון, עמ' כה, לג, פד, קז, ועוד.

ר"מ מרוטנבורג – בשם 'איזהו נשך' בתשובותיו, ח"ד (דפוס פראג), סי' לח, צא, קו, קל, רצח, שכו, שלה, תקב (תש' ר"ש), תקכד, תשח, תשמא, תתפא, תתעב (מר' ברוך), תתקטו (זהה לסי' תשח), תתקמג, תתקנג, תתקע, תתקעו, תקצה, תתקצט, תתרו.

הגהות מיימוניות – הל' מלוה ולוה ריש פ"ה.

ר"ח אור זרוע – בתשובותיו, סי' לז, נג, קנא, קסח (פעמיים), קעב, קצ, רח (פעמיים), רט, רי, ריא, רלג (פעמיים), רמט.

לרשימה זו ניתן להוסיף גם את רש"י ובעלי התוספות, שאף הם מכנים תמיד פרק זה בשם 'איזהו נשך'. ברם, יש יוצאים מהכלל, היינו קדמונים המזכירים פרק זה בשני שמותיו:

מהרי"ו – מצאנו בתשובותיו כי הזכיר את שני השמות: 'איזהו נשך' – סי' ל, נה, פ, פג, קסג, קעד. 'רבית' – סי' קט (פעמיים), קלג, קלד.

מהרי"ל – 'רבית': בשו"ת מהרי"ל החדשות, סי' פ עמ' פד, סי' קכט עמ' קנז, סי' קלח עמ' קעו, סי' קעו עמ' רנט. 'איזהו נשך': בשו"ת החדשות, סי' קע עמ' רמג.

ר' ישראל איסרלין – 'איזהו נשך': שו"ת תרומת הדשן, ח"א, סי' קנב, שט, שכ (פעמיים), שלט, שמא, שמב; ח"ב, סי' יג, יט, נד, קעג. 'רבית': שו"ת תה"ד, ח"א, סי' ש (פעמיים), שא, שב, שג (שלש פעמים), שמב (פעמיים); ח"ב, סי' קכה.

ר' יוסף בר משה – אצלו נמצא רק 'איזהו נשך', בלקט יושר, או"ח עמ' 108, יו"ד עמ' 16. ר' מרדכי בר הלל – בספר מרדכי על ב"מ ר"פ המקבל: 'פ' הרבית'.

אציין כאן כי אצל אחדים מחכמי האשכנזים מצאנו את השם 'פרק הרבית' גם לאחר המצאת הדפוס.¹⁰⁰

חכמי פרובנס

חכמי פרובנס קראו לו רק בשם 'איזהו נשך':

ר' אברהם בן דוד – בשו"ת הראב"ד, מהדורת קאפח, סי' קכח.

ר' משולם בר משה – ספר ההשלמה ב"מ פ"ד אות א', סנהדרין פ"ג אות ג'.

ר' לוי בר גרשם – בהקדמתו לפירושו לתורה.

ר' מנחם בר' שלמה המאירי – בהקדמתו לבית הבחירה על ב"מ, מהדורת שלזינגר, עמ' 166, ובעוד מקומות.

חכמי איטליה

גם הם נקטו השם 'איזהו נשך':

ר' נתן ב"ר יחיאל – בספר הערוך, בערכים אשר ב', בדק, בדר ב', ברמד, גבל א', גרע ועוד. ריבמ"צ – שביעית י, ו.

ר' ישעיה די טראני – פסקי ריא"ז, ב"ק פ"י סוף סי' ח (מהדורת המכון, עמ' רה).

ר' צדקיה ב"ר אברהם – שבלי הלקט, ח"ב, סי' מה, מהדורת חסידה, עמ' 79, 82, 83.

יוצא מהכלל הוא ר' יוסף קולון,¹⁰¹ שנקט גם השם 'פרק הרבית'. ואלו המקומות:

'איזהו נשך' – תשובותיו, סי' ב, קז, קיא, קיט (פעמיים), קלב (ד"ה ועוד דמי), קלו (שלוש פעמים), קסא, קפט, קצ; שו"ת מהרי"ק החדשים סי' ד (עמ' 22; ובסמוך: 'פ' הרבית' ועמ' 23), כד (עמ' 116), כז (עמ' 133; ובסמוך: 'פ' הרבית'). 'הרבית' – תשובותיו, סי' ד, טז, יז, כ, כז, קיא (פעמיים), קנב (פעמיים); שו"ת מהרי"ק החדשים, סי' ד (עמ' 22), כז (עמ' 133).

חכמי בבל, צפון-אפריקה, מצרים, ארץ ישראל

כל החכמים הללו נקטו השם 'איזהו נשך':

ר"ח – מובא באו"ז, ב"מ סי' מג.

רי"ף – ב"מ פ"א (בדפי דפוס וילנא דף ט ע"א).

ריב"ש – בתשובותיו סי' יט, כא, קה, קכז, קכח, קמז, קעה, רסג ועוד הרבה.

רשב"ץ – בתשובותיו, ח"א, סי' א (ד"ה אונסא [השני], וראית [השני]), סי' יג (ד"ה ולענין

[השני]), לא, לט, נב, סה, קיד, קמה ועוד הרבה.

רשב"ש – בתשובותיו, סי' יב, טז, יט ועוד.

100 כגון: שו"ת חות יאיר, סי' קסח, קצ; שו"ת חוט השני, סי' צו; נודע ביהודה, מה"ק, חו"מ סי' ל ד"ה ומ"ש עוד; חתם סופר, יו"ד סי' רלט ד"ה ואולי; משיב דבר ח"ב סי' נא ד"ה והנה, ח"ג סי' ב ד"ה והנני.

101 ראה לעיל הערה 52.

ר' צמח ור' שמעון נכדי הרשב"ץ – בשו"ת יכין ובעז, ח"א, סי' א, מט, קלו (ד"ה וזה), קמו; ח"ב, סי' כג, לא (ד"ה תשובה), מו (ד"ה והשני).
 ר' סעדיה ן' דאנון – בשירו שבספר עומר השכחה הנ"ל: ¹⁰² 'ואלו, המפקיד הזהב, איזהו נשך' וכו'.

ר' משה ן' דאנון – כללי התלמוד כ"י.

ר' ישועה הלוי – הליכות עולם, שער ב (דפוס ירושלים, דף יג רע"א).

ר"י בירב – בתשובותיו סי' ט.

כאן המקום לציין לתופעה מעניינת. אנו מוצאים מעתה ואילך אצל כמה מחכמי ארץ ישראל ומצרים גם את הכינוי 'פ' הרבית'. ברוב המקרים הם מכנים אותו בשם 'איזהו נשך' ואיני מציין לכך, אלא אציין רק ליוצאים מהכלל, כלומר למקום שקראו לו 'פ' הרבית'.
 ר' בצלאל אשכנזי – כללי התלמוד, ¹⁰³ מס' 136, 137, 264 ועוד.

רדב"ז – בתשובותיו, סי' לח בהגה (ואינו מהרלב"ח), סי' ע (בדברי השואל), סי' קד (ד"ה אלא, ד"צ למברג דף נד סע"ב), קכו (ד"ה הטענה הד').

ר"י קארו – באבקת רוכל, סי' יח (שלוש פעמים, וספק אם היא תשובת ר"י קארו), סי' יט (תשובת ר"י קארו, אלא שהוא משיב על מישהו שנקט הלשון 'פ' הרבית', ואולי ר"י קארו נקט כן אגב דבריו).

ר"מ מטרני – שו"ת מבי"ט, ח"א, סי' ט, נא, קיד, רלה (בדברי שמואל), רנו; ח"ב, סי' קג (ד"ה ועוד).

ר"מ אלשיך – שו"ת מהר"מ אלשיך, סי' א, ז, נג, סד, עה, עט, קטו.

סיכום

נראה כי הפרק החמישי של מסכת ב"מ נקרא על ידי רוב הקדמונים בשם 'איזהו נשך'. רק באשכנז היו שקראוהו בשם 'פרק הרבית'. אצל חכמי א"י ומצרים מצאנו תופעה מעניינת: הפרק נקרא לעתים גם בשם 'פרק הרבית', והמדובר הוא לאחר המצאת הדפוס. לא נחבררה לי הסיבה לכך.

ד. לזיהוי מחברים עלומים

על פי האמור לעיל, נראה שיש יסוד סביר להניח כי השינוי בשמותיהם של מסכתות ופרקים אצל הראשונים יכול להצביע על מקום מגוריהם, או מקום לימודם. כל האמור עד עתה נכון בהסתייגות מסוימות; כלומר, מכיוון שאין בידינו דברי הראשונים במקורם, אין להתעלם מהעובדה כי חלק מהציונים אינו מקורי, אלא הוא מעשי ידי המעתיקים. ¹⁰⁴

102 ליד הערה 85.

103 ראה לעיל הערה 36.

104 כגון בסוכה מח ע"א כתב ר' חננאל: "כדגרסינן בפ' אחרון במשקין". והנה התוס' שם ד"ה רגל, העתיקו את דבריו וכתבו: "דאמרי פרק בתרא במועד קטן" (בחיודשי הרמב"ן שם: "פרק בתרא דמשקין"), ואי אתה יודע אם השינוי נעשה על ידי התוספות עצמם או בידי מעתיקים. אתן דוגמה

כן אין להתעלם מהעובדה שהראשונים, בדונם בעניין מסוים, נקטו את לשון המחבר וציונו שהיה לפניהם,¹⁰⁵ ואין הוא בהכרח לשונם המקורי. עם זאת, נראה לי שבדרך כלל המסקנות שהעלינו עד עתה מתקבלות על הדעת.

לאור זאת ניסיתי ליישם מסקנות אלו ולזהות באמצעותן מחברים עלומי שם. אין אפשרות, כמובן, לזהותם באופן אישי, אולם דומה שנוכל להגיע לכל הפחות לאזור פעולתם. אין צורך לומר שבדיקה זו תיתכן רק לגבי חכמים שציוניהם מפורשים על פי שם המסכת או שם הפרק, ומה מצער להיווכח שחלק ניכר מהראשונים נקטו ציונים סתמיים: 'אמרו', 'חז"ל' וכד', ואין בידינו אפשרות ליישם את מסקנותינו. ברם, אף לגבי הראשונים שנקטו לשון מפורשת לא שפר חלקנו. בדיקת דבריהם מעלה כי הציונים אינם אחידים, ומשום כך קשה להצביע בביטחון על אזור פעולתם. צא וראה עד כמה מפליא הדבר, שהראשונים ששמותיהם או תולדותיהם הגיעו לידינו, הרי ששיטת ציוניהם בדרך כלל אחידה, ודווקא הראשונים עלומי השם נקטו בדבריהם ציונים שאינם אחידים, המקשים מאוד על זיהויים. כך, רוב המחברים האנונימיים נשארים עדיין בגדר הנסתר, והצלחנו להתקדם אך במידת מה. אף על פי כן, נראה לי שהשיטה עצמה יש בה מן החשיבות, ואף הספקות שלא נתבהרו די הצורך יש בהם מן העניין ורצוי להביא זאת לידיעת המעיינים, ואם אמנם לא הגענו לפתרון מלא, שמא לא עמדנו על חשיבות פרט זה או אחר, ויבואו אחרים וישלימו, בבחינת מיני ומנייהו תסתיים שמעתא.

מבין כל הקדמונים שמנינו עד עתה יש אחד היוצא דופן, והוא הרמב"ם. בדיקת פירוש המשנה, ספר המצוות ותשובותיו מראה כי אינו מכנה את הפרקים בשמם אלא אך ורק במספרם הסידורי.¹⁰⁶ דרך זו, האופיינית כנראה אך ורק לרמב"ם ולרלב"ג,¹⁰⁷ מאפשרת לנו לקבוע אם יש ממש בייחוס הרמב"ם כמחברן של יצירות מסוימות.*

נוספת מהאחרונים. בשיטה מקובצת ב"מ פב ע"א ד"ה למימרא: "תברא התנא ששנה המשנה... כדגרסינן במשקין בענין" וכו'. ביד מלאכי סי' תרל העתיקו בשינוי קטן: "כדגרסינן במו"ק י"ז ב". השינוי נעשה עקב ציון הדרף, אבל אנו רואים כי יש כאן שינוי גם בשמו של הפרק.

105 ראה, דרך משל, דברי ר"ש אברמסקו בספרו רב נסים גאון, ירושלים, תשכ"ה, עמ' 215-222, על דרכו של הר"ף בצטטו מהירושלמי. הוא הראה כי כשהר"ף מביא ירושלמי בתחילת עניין הוא מביא בציון: "ירושלמי". ומאידך גיסא הרכה פעמים הוא משתמש בציון: "גמרא דבני מערבא" תוך כדי משא ומתן, ובכמה מהם נראה שדברי ר' נסים היו לפניו. וראה עוד שם ביחס לדרכו של הערוך עמ' 222, דרכו של ספר הישר עמ' 225 ודרכם של שאר הראשונים עמ' 227.

106 בכל ספר המצוות מצאתי רק פעמיים ציון על פי שם הפרק. בשורש יד: 'פ' חלק' [העירתי דר"צ הילמן כי שם כתוב: "שלא יהיה לעובר... חלק לעוה"ב כמו שבארנו בפרק חלק". וכאילו אמר שאת עניין החלק לעוה"ב ביאר בפרק המדובר בחלק לעוה"ב], ובמ"ע ס: 'פ' אותו ואת בנר. אמנם, באיגרותיו אפשר שהמצב שונה. באיגרת תימן (מהר"רמב"ם לעם, עמ' נא, נז) נמצא: 'פ' בן סורר ומורה', ובאיגרת תחיית המתים (שם עמ' שמז): 'פ' חלק', ואין כיוונים אחרים. וראה עוד לעיל הערה 90. ר"ד פיקסלר העירני, כי בפירוש המשנה הזכיר הרמב"ם את פרק שלשה שאכלו כאחת (תרומוט י, ו [במהד' ר"י קאפח נרפס: שלשה שאכלו, אבל זו טעות, כי בכתב יד הרמב"ם נכתב: שלשה שאכלו כאחת]; פסחים ב, ה), פרק כלל גדול (שבת יג, ב), פרק חלק (פאה א, א), פרק גיד הנשה (ע"ז ה, ח).

107 הרלב"ג בפירושו לתורה נהג גם כן בדרך זו, לאמור, הוא ציין לפרקים לפי מספרם הסידורי.

(א) מפתח הדרשות לרמב"ם, קובץ ר' משה בן מימון, ירושלים, תרצ"ה

כבר קבע הר"ש ליברמן במבואו לדברים רבה, ירושלים, ת"ש, עמ' 14, כי בעל המפתח לא היה ספרדי.¹⁰⁸ לאור האמור לעיל נוכל לאשש את דברי ליברמן באופן אחר. לאמור, כיוון שבעל המפתח מציין לפרקים בשמם, ולא על פי מספרם הסידורי, עולה מכאן כי אין הוא הרמב"ם. עתה נבדוק את שמות המסכתות והפרקים, ואולי נוכל להוציא מסקנה גם בדבר מקומו של בעל המפתח.

השם 'מו"ק' נזכר בערכים: אביו ואמו (דף א ע"א), אמרי טהרתו (ט ע"ב), אין חכמה (י ע"ב), אכלתם (יג ע"ב), אל תבכו (טו ע"ב), אלה שמות (טז ע"ב) ועוד. פרק 'דרישה וחקירה': באבוד (ב ע"א), איכה היתה לזונה (י ע"א), ואל משה (יח ע"א), ויאמר ה' קח (כז ע"א), אמרות ה' (כז ע"א), ויאמר דוד לאנשיו (ל ע"ב) ועוד. 'פרק הרבית': אל תקח מאתו (טו ע"א), אם כסף (כא ע"ב), את כסףך (מא ע"א).

כיוון שמצאנו כאן 'פרק דרישה וחקירה', עלינו לומר כי בעל המפתח הוא חכם פרובנסלי, באשר שם זה מופיע רק אצלם. אמנם, בקביעה זו יש קושי מסוים, שהרי מצאנו כאן 'פרק הרבית', וכינוי זה נמצא רק אצל מקצת מחכמי אשכנז. על כורחנו עלינו לומר, כי בעל המפתח מייצג מסורת מעורבת של חכמי פרובנס ואשכנז.

(ב) חידושי הרמב"ם למסכת ראש השנה

כידוע, יש שחלקו על ייחוס חידושים אלה לרמב"ם. נבדוק, אפוא, את שיטת הציון בחידושים אלה. והנה מצאנו בתחילת החידושים, בד"ה ולא פליגי (מהד' זק"ש, ירושלים, תשכ"ג, עמ' סג): "בכורות פרק ד", ועל דף כד ע"א ד"ה ודברים (מהד' זק"ש, עמ' פח): "במסכת ערוכים פ"ד". שני ציונים אלה, אף שאין בהם הוכחה גמורה, לכאורה זכר לדבר יש בהם, שהרי כאמור זו כנראה דרכו הבלעדית של הרמב"ם. אלא שיש לעיין בזה, כיוון שבכל ציוניו מקדים הרמב"ם את המספר הסידורי של הפרק לשם המסכת, והיה לו לומר: 'ברביעי מבכורות', 'ברביעי מעירובין', ונמצא אם כן שהעניין עדיין צריך לפנים. גם בשאר חידושי הרמב"ם לתלמוד שנדפסו במהדורת זק"ש מצאנו עוד שלושה ציונים (עמ' טו, כח, קג), וכולם על דרך הציון בחידושו לר"ה. ולא ידעתי כרגע פשר הדבר, וצריך בירור.

(ג) איגרות המיוחסות לרמב"ם

ר"י שילת אסף את האיגרות המיוחסות לרמב"ם,¹⁰⁹ והסביר מה טעם הוא סבור שיש להסתפק בייחוסם לרמב"ם. לאור האמור עד עתה דומה שביחס לאחת האיגרות, עלינו להביא במכלול השיקולים לקביעת "מעמדה" של האיגרת, גם את דרך הציון שנוהג

108 וראה גם ר"מ כשר, הרמב"ם ומכילתא דרשב"י, ירושלים, תש"ם, עמ' רכג ואילך. בעמ' רכח כתב: "אחרי כתבי מאמרי הנ"ל הראה לי ר"ש ליברמן במבוא למדרש דברים [רכה] עמ' 13 שם הוכיח שמחבר הספר היה אשכנזי ולא ספרדי" וכר'. אבל לא דק, כי ליברמן לא כתב שהמחבר היה אשכנזי, אלא הוא כתב שהמחבר לא היה ספרדי, ויש בכך הבדל וכמו שכתבתי בפנים.

109 שילת. איגרות. עמ' תרג-תרצב.

הכותב, ולבחון אם היא עולה בקנה אחד עם דרכו של הרמב"ם. כוונתנו לאיגרת שנשלחה אל ר' אנטולי בדין הקראים.¹¹⁰ עיון באגרת זו מלמד כי הרמב"ם אינו מכנה את הפרקים בתלמוד כמנהגו, היינו לפי מספרם הסידורי, אלא אך ורק בשמם. כגון: "בגיטין בפרק הניזקין בסופו", "בפרק כל כתבי הקודש", "בנדה בפרק דם הנדה". אמנם מצינו אצלו גם "בעבודה זרה בפרק אחרון", "בחולין פרק ראשון", אלא שבדרך כלל הציונים "פרק אחרון" "פרק ראשון" הם ציונים שנוקטים בדרך כלל רוב הראשונים, ואין הדבר מלמד שהמציין כך נוהג לציין לכל הפרקים על פי מספרם הסידורי.

סבורני כי דרך הציון של הכותב אינה מתאימה לדרכו של הרמב"ם, וקרוב יותר להניח כי הכותב אינו הרמב"ם.¹¹¹ כך עלינו לומר גם ביחס לאיגרת נוספת שהביאה שילת שם.¹¹²

(ד) כפתור ופרח לר' אשתורי הפרחי

קיימות דעות שונות בדבר מוצאו של ר' אשתורי הפרחי. נבדוק את ספרו ונראה מה נוכל לומר לאור שיטת ציוניו.

משקין – פ"א, מהר' המכון ללימודי מצוות הארץ, ירושלים, תשנ"ז, חלק א עמ' יא, פ"ו עמ' קג, פ"י עמ' קפד,¹¹³ עמ' ר, ספכ"ו, חלק ב עמ' שלג, פל"ד עמ' שס, פמ"ד חלק ג עמ' פט, עמ' קג, ועוד.

מו"ק – ספ"ג, חלק ב עמ' קלח.

זה בורר – פ"י, חלק א עמ' ריג, רכה, פ"ב עמ' ק, קז, קיז (פעמיים), קכה, קכו, קכח, פמ"ד, חלק ג עמ' נח, ועוד.

דיני ממונות – פ"ב, חלק ב עמ' קיא ("דיני ממונות בתרא"), קיט, קכד. יש לשים לב כי בשלושת המקומות הללו ציין בעל כפתור ופרח לירושלמי. מכאן כי שם הפרק בירושלמי שונה משמו בבבלי, ויש מקום לבדוק אם מצאנו הבחנה זו גם ביחס לפרקים אחרים, או אם מצאנו הבחנה זו אצל חכמים אחרים.

דרישה וחקירה – פ"ו, חלק א עמ' קכא, פ"י, עמ' ריב, פ"ב, עמ' קא, פמ"ז, חלק ג עמ' קלה.

איזהו נשך – פ"ז, חלק א עמ' קנא, פט"ז, חלק ב עמ' רמג, פמ"ד, חלק ג עמ' פח, פמ"ט, עמ' קפג, פ"נ, עמ' קצא.

110 שילת, שם, עמ' תרסח-תרעב.

111 אין אני אומר זאת בוודאות, הואיל ולעיל הערה 106 כתבתי כי אפשר שבאיגרתו נהג הרמב"ם לציין גם לשמות של פרקים.

112 עמ' תרצ-תרעב. מצינו כאן: "כדאמרין בהשוכר את הפועלים", "וכדאמרין בפרק המנחות והנסכים".

113 בהערה 85 נכתב שם: "היינו מסכת מו"ק שתחילתו [צ"ל: שתחילתה] 'משקין בית השלחין', וכן מצינו לתוס' ר"ד בתחילת מסכת מו"ק שכינה אותה מסכת משקין". יש לתמוה מה ראו להסביר זאת דווקא כאן, ולא עשו כן בשאר המקומות שציינו כאן, ויש שאף לא ציינו שהכוונה למו"ק, אלא הסתפקו רק בציון הדף, ראה עמ' קג. מובן שהראיה מתוס' ר"ד היא רק אחת מהראיות שניתן להביא, כמוכח מהציונים שהובאו בנספח זה.

רבית – פמ"ד, חלק ג עמ' פ.

מכיוון שרק אצל חכמי פרובנס מצאנו את השם 'דרישה וחקירה', נראה שר' אשתורי יכול להיחשב כחכם פרובנסלי, או חכם שנתגדל בעיקר שם. ברם אצל חכמי פרובנס לא מצאנו את השם 'משקין', ולכן הדבר אינו מוחלט וצריך בירור. הציון 'רבית', המצוי בשימוש אצל חכמי אשכנז, נמצא לפנינו רק פעם אחת, ולכן קשה להוציא מכך מסקנות.

(ה) חוקות הדיינים, מהדורת מכון הרי פישל, ירושלים, תש"ל

מספר זה מצויים מספר כתבי-יד, ומאלף לבדוק את שמו של פ"ג במסכת סנהדרין. מצאנו שלושה כינויים לשם הפרק: 'זה בורר', 'דיני ממונות', 'דיני ממונות זה בורר'. ראה סי' ב עמ' טז, סי' ו עמ' כח, סי' יב עמ' ג, סי' טו עמ' סו, עד, עז, פב, סי' טז עמ' פג, סי' יז עמ' פה, סי' יח עמ' פו, סי' יט עמ' פט, סי' כ עמ' צ, סי' כא עמ' צה, סי' כה עמ' קז ועוד. בכ"י ד (כ"י אוקספורד) מצוין בדרך כלל: 'דיני ממונות'. לפי הרשום במבוא עמ' 10, "נכתב כנראה בספרד כשני דורות לפני הגירוש". לפי שיטת הציון נראה שהוא קדום יותר. בכ"י ש (כ"י ורשא) מצויין בדרך כלל: 'זה בורר'. לפי המבוא עמ' 13, כתב-יד זה נכתב בתוניס, שנת ה' תקפ"ה. לדברינו נראה שהסופר העתיקו מכתב יד אשכנזי.

בשאר כתבי היד מקובל הציון: 'דיני ממונות זה בורר'.

אם נניח ששאר כתבי היד שימרו את שיטת צינו המקורית של המחבר, הרי שאין הוא הריטב"א, כדעת כמה חכמים,¹¹⁴ שהרי הריטב"א מכנה פרק זה בשם 'זה בורר'. נראה, אפוא, שהמחבר הוא חכם שחי בצפון אפריקה, שם נהוג היה לציין פרק זה בשם 'דיני ממונות זה בורר'.

גם שיטת הציון ביחס לפרק 'איזהו נשך' אינה סותרת זאת. מצאנו את הכינוי 'איזהו נשך' בחלק ב', סי' קלח עמ' קעג, ושם סי' קעז עמ' רפז. כן מצאנו אצלו את השם 'מסכת מו"ק', ואף שם זה אינו עומד בניגוד לקביעתנו. שם זה נמצא בח"א, סי' עז עמ' רן, וסי' פח עמ' שה.

(ו) ילקוט מכירי לר' מכיר ב"ר אבא מרי

דיני ממונות תניין – תהלים יא, ט, עמ' 67 (וראה הערת בובר שם); משלי יט, כא, דף ט ע"ב (וראה הערה 6); כד, ז, דף כח ע"ב; שם ט, טז (בכ"י אוניברסיטת בר-אילן שפרסמתי בסידרא, א [תשמ"ה], עמ' 91-130); זכריה ד, ג, עמ' 42;¹¹⁵ ט, ז, עמ' 105 ('פ' דיני ממונות').

זה בורר – זכריה ה, ט, עמ' 56.

אחד דיני ממונות – תהלים ח, יח, דף כו ע"א.

114 סיכום הרעות השונות כבעיה זו, ראה במבואו של הגר"י נסים שם.

115 הערת גרינוף שם אינה נכונה כלל, וברור שכונתו לפרק דיני ממונות (כד ע"א) וכמו שכתב בעל הילקוט עצמו, 'למטה בפסוק וכו', והוא לפנינו שם בזכריה ב, ד, עמ' 47, ושם כתוב: 'פרק דיני ממונות בשלושה'.

מועד קטן – ישעיה נז, יד, עמ' 221; סא, י, עמ' 251; סב, ה, עמ' 253; יואל ב, יג, עמ' 11; מלאכי ב, ג, עמ' 19.

איזהו נשך – חבקוק א, יג, עמ' 12; תהלים לא, יט, עמ' ק; סו, י, עמ' קסב.

על מקום מושבו של ר' מכיר רבו הדעות.¹¹⁶ ר"ש ליכרמן, במבואו לדברים רבה, עמ' IX, VII, הראה כי ר' מכיר השתמש בדברים רבה, שהיה לפני בני ספרד, ומשום כך קבע בעמ' XI כי היה מחכמי ספרד. לאור הציונים דלעיל עולה כי אם אכן ר' מכיר מבני ספרד הוא, הרי שפעל לא יאוחר ממחצית המאה ה-13, שבה עדיין מצוי הכינוי 'דיני ממונות'.¹¹⁷

(ז) פירוש ר' ישמעאל בר חכמון לרי"ף על ב"ב, מהד' ר"מ הרשלר, ירושלים, תשמ"ט

ספר זה נדפס לראשונה על ידי ר"מ הרשלר בשם פירוש קדמון לב"ב, ירושלים, תשל"א. הסיבה לשם זה היתה הואיל ובכתב היד לא נאמר מי המחבר, ור"מ הרשלר לא היה יכול לזהותו. מאוחר יותר זיהה ר"א הורוביץ את הפירוש על יסוד השוואתו עם פירוש ר"י בן חכמון לעירובין שיצא לאור בשנת תשל"ד, ועל יסוד נימוקים נוספים, שנתקבלו גם על דעתו של ר"מ הרשלר כמפורט במבואו. ר"א הורוביץ זיהה גם כמה קטעים מחידושו של ר"י בן חכמון לגיטין, והם נדפסו במהדורה החדשה לב"ב. מעניין לבדוק את שמות הפרקים בחיבורו לב"ב:

דיני ממונות זוטא – עמ' נא, קצט, רב, רהט, שב (דיני ממונות). אגב, זהו החכם היחיד, פרט לרי"ף ולר"ח, המזכיר 'דיני ממונות זוטא', ואולי הדבר נעשה בהשפעת הרי"ף, שהרי הוא פרשן הרי"ף.

דיני ממונות קמא – עמ' עא.

מועד קטן – עמ' קסד, קסו.

והנה כשאנו משוים זאת עם המצוי בדפים הבודדים בחידושו לעירובין ולגיטין אנו

מוצאים כך:

דיני ממונות רבה – גיטין עמ' כו. אבל בחידושו לעירובין עמ' צ הוא נקרא אצלו: פרק ראשון ממסכת סנהדרין.

משקין – גיטין עמ' נב.

116 סיכם את העניין גרינוף, *JQR*, 15 (1924-1925), עמ' 141 ואילך.

117 במאמר שפרסמתי לראשונה (ראה לעיל הערה 1) הוספתי כאן לאמור: "ניתן לומר שר' מכיר מבני איטליה הוא, שהרי הציון 'דיני ממונות תניין' מצוי אצלם ואף בזמן מאוחר". ביתיים נתפרסם מאמר של מ"ב לרנר, 'אור חדש על דברים רבה של בני ספרד', תעודה, יא (תשנ"ז), ובעמ' 130 תמה על הדברים הללו שכתבתי. אלא שאני כתבתי את הדברים אך ורק לפי הממצאים העולים על פי ההתייחסות לשמות הפרקים, ובוהו לדעתי אין תימה. ברם, הוא שהאריך להוכיח במאמרו כי ר' מכיר השתמש בדברים רבה של בני ספרד, הגיע על ידי כך למסקנה כי ר' מכיר הוא מבני ספרד, ואז ממילא נדחה הספק שהעליתי בדבר מקומו של ר' מכיר, ואנו יכולים לומר כי אכן ר' מכיר הוא מבני ספרד. לאור זאת, יש לקבל אפוא את המסקנה שהגעתי אליה בדבר שנות פעילותו של ר' מכיר, היא המסקנה שכתבתי בפנים, וגם לרנר משיקוליו שלו הגיע לאותה מסקנה.

לכאורה יש כאן אי התאמה בשמות הפרקים והמסכתות, וקשה לומר שמחבר אחד כתב את החיבור לב"ב ולגיטין, אם כי אין לשלול זאת לחלוטין, ועדיין צריך ברור.

ה. שינוי שם

בשלושה מקומות בתלמוד מציינים אמוראים כי עניין מסוים נמצא באבל רבתי.¹¹⁸ רש"י, מצא לנכון להסביר בשני מקומות¹¹⁹ מבין השלושה, כי הכוונה למסכת שמחות. באחד מהם, בכתובות כח ע"א, האריך רש"י, ולכן נתעכב על כך. אלו דבריו: "כאבל רבתי, מסכתא היא וקורין אותה שמחות וזו היא משנה ראשונה שלה, הגוסס הרי הוא כחי לכל דבריו". דומה שרש"י האריך כאן בדבריו, ואכן עמד על כך ר"ב אשכנזי בשיטה מקובצת במקום:

פירוש לפירושו הוקשה לו ז"ל אמאי קראו אותה מסכת שמחות ולא קראו אותה על שם תחלת המסכת כמו מסכת משקין מסכת ביצה, ותירץ ז"ל לפי שהמשנה הראשונה הגוסס לכך לא קראו אותה על שם תחלתה דאין קוראין על שם פורעניות כנ"ל.

לכאורה דבריו תמוהים. מה ראה הביא ממשקין וביצה, הרי ברור שהן מסכתות יוצאות דופן, כי אנו רואים ששאר המסכתות נקראו על פי תוכנן. אלא כך כוונת דבריו. אי אפשר לקרוא למסכת זו 'אבל רבתי' על פי התוכן, הואיל ושם זה הוא שם של פורענות. אם כן, במקרה מעין זה עלינו לתת שם על פי השיטה השנייה הנהוגה אצל חז"ל, לאמור, לתת שם לפי משפט הפתיחה. על כך הביא ראה ממשקין וביצה. היינו, שתי מסכתות אלו שמסיבה כלשהי לא נקראו על פי תוכנן, הרי שבמקרה זה, שמן הוא על פי משפט הפתיחה. מעתה נבין גם את כוונת רש"י. לאמור, היה עולה בדעתנו כי אם אין אנו קוראים לה 'אבל רבתי', הרי עלינו לתת לה שם לפי משפט הפתיחה. לכן ממשיך רש"י ואומר, אבל למסכת זו אי אפשר לתת שם לפי משפט הפתיחה, כי משפט הפתיחה הוא: הגוסס וכו', ומשום כך במקרה זה היו צריכים לנקוט שיטה חדשה, היינו לתת כינוי, בלשון סגי נהור, המלמד על תוכן המסכת.¹²⁰

דבר דומה לכך מצאנו גם ביחס למגילת איכה. בתלמוד בבא בתרא יד ע"ב היא נקראת בשם: קינות. וכן נמצא בדברי חז"ל בשאר המקורות. ברם יש ראשונים שאינם משתמשים

118 מו"ק כד ע"א: "אמר רפרם בר פפא, תנא באבל רבתי", שם כו ע"א: "וא"ר פפא תנא באבל רבתי", כתובות כח ע"א: "אמר רב נחמן תנא באבל רבתי".

119 מו"ק כד ע"א, כתובות כח ע"ב.

120 על דברי השיטה מקובצת שאל ר"י גי'אר בספרו שמחת יהודה, פיסא, תקע"ו, בריש מסכת שמחות, דף יג ע"א: "ואיברא האיכא מס' מכות כריתות ונגעים. ול"נ שרש"י ר"ל דאבל רבתי היא מה שאנו קורין מס' שמחות המתחלת בהגוסס הרי הוא כחי". ואולי ניתן לומר כי בשתי האחרונות השם מתאים הן למשפט הפתיחה והן לתוכן המסכת ולכן בחרו בו. ביחס למסכת מכות, הוא מתאים יותר לתוכן וכנראה לא נתפס כל כך כעניין שלילי.

בשם זה, אלא בשם: מגילה איכה, או: איכה.¹²¹ העניין בולט יותר בשם המדרש הנקרא: מדרש איכה, או: איכה רבה, ודומה שלא מצאנו: קינות רבה, שמשמעותו קשה יותר. מובן שהשם: איכה, הוא על פי משפט הפתיחה. אלא שבמקרה זה לא נאמר במפורש הסבר לשינוי.

הרי לנו תופעה כפי שאמרנו. לאמור, השם ניתן בראשונה על פי התוכן. כאשר נעשה שינוי בשם, הוא נעשה על פי משפט הפתיחה. אם אין אפשרות לתת שם גם על יסוד משפט הפתיחה, אזי נותנים לו שם בצורה של סגי נהור וכד'.

כל שאמרנו עד עתה הוא הסבר בדברי רש"י לפי ר"ב אשכנזי. אבל מצאנו במקום אחר כי רש"י האריך וכתב בלשון דומה. בקידושין מט רע"ב נאמר: "על מנת שאני תלמיד אין אומרים כשמעון בן עזאי וכשמעון בן זומא, אלא כל ששואלים אותו בכל מקום דבר אחד בלימודו ואומרו ואפילו במסכתא דכלה". ועל כך כתב רש"י: "ואפילו במסכת כלה, שאין עומק בה וברייתא היא, וכך היא שנויה כלה בלא ברכה אסורה לבעלה כנדה". הרי לנו כי יש מקרים שבהם רש"י כתב את תחילת הברייתא, כדי שנדע כי זו המסכת המדוברת.¹²² נמצא כי אפשר שאין מקום לדייק כדברי ר"ב אשכנזי.

על כל פנים למדנו מכאן, כי לפי רש"י שמה המקורי של 'אבל רבתי' לא נתקבל, ושינו את שמה ל'שמחות', הואיל והשם 'אבל רבתי' הוא שם של פורענות. מדברי רש"י אנו למדים, כי לפי דעתו יש רק מסכת אחת העוסקת בענייני אבלות, היא מסכת 'אבל רבתי' היא מסכת 'שמחות'.

ברם, ברוב הראשונים מצאנו כי לעתים כתבו שהמקור הוא 'אבל רבתי', ולעתים כתבו שהמקור הוא 'שמחות'.¹²³ דומה שרק התוספות מציינים תמיד אף הם ל'שמחות'. ציין כפול זה אפשר שמלמד כי לפני הראשונים היו שתי מסכתות הדנות בענייני אבלות, ולכן נקטו שני שמות שונים.¹²⁴ בין שפירוש זה נכון ובין שאין הוא נכון, קרוב לוודאי כי השם 'שמחות' נובע משינוי מאוחר. היינו, בתחילה היה שם המסכתות 'אבל רבתי' ו'אבל זוטא'

121 רש"י סנהדרין קד ע"א ד"ה לקו, שם ע"ב ד"ה הקדים; מחזור ויטרי סי' רסד, רסז, ועוד; ראבי"ה ח"א סי' צא, ח"ב סי' תש; או"ז ח"ב סי' שטו, ועוד.*

122 כך שאל על השיטה מקובצת ר' אהרן מגיד בספרו בית אהרן, ניו יורק, תשכ"ב, חלק ראשון, ערך אבל רבתי, דף קפב ע"ב. אמנם שאלתו הראשונה: "הרי אשכחן כמה מסכתות דאין התחלתם בפורעניות ואפילו הכי לא נקראים על שם ההתחלה", אינה שאלה כל עיקר לאור מה שכתבנו. מכל מקום, ר"א מגיד מיישב את רש"י בשונה מר"ב אשכנזי. הוא סבור שרש"י כתב כן משום שיש שתי מסכתות העוסקות בענייני אבלות (רבתי וזוטא), ורש"י רצה שנבדיל ביניהן. אבל גם זה קשה, שהרי שיטת רש"י היא שיש רק מסכת אחת כזו, והוא עצמו כתב כן לעיל בשם רש"י. ואולי הוא סבור שרש"י במו"ק אינו פירוש רש"י האמיתי, ולכן ניתן לומר שרש"י בכתובות יכתוב אחרת.

123 את רוב המקורות רשם מ' היגר במבואו למסכת שמחות, עמ' 51-59. על מנת שלא להאריך כאן, לא העתקתי ולא הוספתי מקורות נוספים.

124 ראה היגר שם שהאריך בזה, וכן תשובות רב נטרונאי גאון, מהר" ברודי, ירושלים, תשנ"ד, עמ' 638, בדברי ברודי בהערה שם.

או משהו בדומה לכך,¹²⁵ ואחרי כן שינו את אחד השמות ל'שמחות'. אם כן, גם כאן יש לנו בעצם אותה תופעה.

לכאורה תופעה זו תמוהה. אם שם המסכת הוא 'אבל' (רבתי או זוטא), וכך קראו לה האמוראים, כיצד ייתכן אפוא כי בדורות מאוחרים יותר שינו את השם הזה.¹²⁶ אפשר שעשה כן הציבור. היינו אין כאן שינוי מכוון, אלא הציבור החליט שיש לשנות את השם. לאחר מכן, כבר נעשה שם זה שגור בפי הכל. ייתכן שכן כוונת רש"י "וקורין אותה", היינו הציבור. כך יש לומר גם ביחס למגילת איכה.

צא וראה שבכגון זה אירע גם בשם פרשת השבוע. אחת מפרשיות השבוע היא פרשת מצורע, וכך היא נקראת גם אצל חלק מהראשונים,¹²⁷ והנה חכמי הספרדים מכנים אותה בשם פרשת טהרה, או סדר טהרה.¹²⁸ שם זה נמצא גם אצל כמה חכמים אשכנזים, בעיקר בקרב חסידים.

תופעת שינוי השם על ידי הציבור אינה צריכה להתמיהנו, שהרי מצאנו כן גם ביחס לחיבורים אחרים. הרי לנו מספר דוגמאות לכך: הרמב"ם קרא לספרו בשם משנה תורה, כפי שכתב במפורש בהקדמה לספר, ובכל זאת לא קיבל הציבור שם זה, אלא הוא קרא לחיבור זה בשמות אחרים: יד חזקה, מיימוני, רמב"ם, ועוד.¹²⁹ "בית הבחירה" של ר"מ המאירי לא נקרא בשם זה, אלא הציבור קרא לספר זה בשם "המאירי" סתם.¹³⁰ "תולדות אדם וחווה" לר' יוחס, נקרא בדרך כלל אף הוא על שם מחברו "ר' יוחס" בלבד. ספר "עשרת הדברות" לר' יצחק ב"ר אבא מאיר, נקרא ספר הדיברות, או בדרך כלל ספר העיטור.

125 ראה בדברינו בפרק שביעי ליד הערה 99.

126 מעניין לציין בקשר לכך כי המרדכי קורא לחיבורו של מהר"ם תמיד: "הלכות אבילות", אבל בדפוסים הוא נקרא: "הלכות שמחות", ראה ש' כהן, 'ר' מרדכי בן הלל האשכנזי', סיני, י (תש"ב), עמ' רי. וכן לשון הרמ"א בדרכי משה, יו"ד סי' שפ, סק"ג: "כל דברי המרדכי שכתב בהלכות אבילות, הכל מועתק משמחות שחיבר מוהר"ם". חיבור זה נדפס ונקרא בשם הלכות שמחות השלם, מהד' לנדא, ירושלים, תשל"ו [אגב, בו עצמו עמ' קג: "מסכת שמחות", אבל בעמ' קיא נזכר: "אבל רבתי", בריש עמ' קכ: "כתוב בהלכות אבילות שכתב הר' מאיר מאינגליטירא"]. לא נתברר מדברי המהדיר אם כך (שמחות) כתוב בכתבי היד, או הוא שינה זאת כמו שהוסיף לכותרת את המלה: "השלם".

127 גם בחלוקה הקדומה של הספרא אחד החלקים הוא: "מגילת מצורע".

128 כך תמצא בספריו של רחיד"א על התורה, וכן הוא גם בספרי חכמים אחרים בני אותה תקופה, ואין צורך לצייןם.

129 יש להעיר, כי הרמב"ם עצמו כשהוא מזכיר את ספרו הוא קורא לו בשם "החיבור" וכד', ואינו קורא לו בשם משנה תורה. ראה דוגמאות לכך לקמן בפרק תשיעי, סעיף ז.

130 א' ברלינר, כתבים נבחרים, ח"ב, ירושלים, תש"ט, עמ' 286, שורה 34, עמד על השינוי שחל בשם משנה תורה, והוסיף כי כן אירע גם ל"תורת משה" לר"מ אלשיך, שכונה על ידי הציבור בשם "אלשיך" סתם, וכן אירע גם ל"שני לוחות הברית" לר"י הורוויץ, שכונה על ידי הציבור בשם "שלה" (לשני אלו לא ציינתי בפנים הואיל והמדובר לאחר הדפוס). לאחר זאת כתב בשם ש"י עגנון את הדוגמאות האחרות שכתבתי בפנים.

נזכיר כאן עוד דוגמה שנסתפקו בה החוקרים. ר' משה אבן עזרא, חיבר ספר שירים שלם, שכל בתיו עשויים במתכונת מיוחדת, הנקראת בשם הצמוד השלם.¹³¹ ר' משה כותב כך:¹³²

ולי יש כסגנון של צמוד, חבור אשר יש בו מן המלים האלה המעומתות יותר מאלף ומאתים בתים... חברתיו בימי הנעורים והרווחה, והוא נמצא בידי בני אדם, והם קוראים לו הענק.

היינו, הציבור קרא לו כך, כנראה על יסוד משפט הפתיחה: "הנה ענק שירי אשר אורו על פאתי ארץ יהי מאיר" וכו'. אפשר גם שהציבור רצה לרמוז בזה על מעלתו של הציבור. מכל מקום מדברי ר' משה משמע שאין זה שמו של הציבור. יש הסבורים¹³³ כי שמו של הציבור הוא תרשיש, הואיל ובסופו נמצא הבית: "ממחצב שכל... משה מתרשיש... עלו חרוזיהם למספר תרשיש".¹³⁴ אבל יש סבורים¹³⁵ כי בית זה לא נכתב ע"י המחבר, אלא הוא תוספת מאוחרת, וא"כ המחבר לא קרא ליצירתו זו בשם.

ו. הערות נוספות

הואיל ובעת כתיבת הנספח ניתוספו בידי עוד מספר פרטים בנושא האמור, והואיל ואין בהם בכדי רשימה בפני עצמה, אמרתי מן הראוי אפוא לצרפם לאמור עד הנה.

(א) פרק הגוזל – פרק תשיעי או פרק עשירי במסכת ב"ק

פרק תשיעי במסכת ב"ק פותח: "הגוזל עצים ועשאן כלים", לפיכך הדעת נותנת כי שמו יהיה: הגוזל עצים. פרק עשירי פותח: "הגוזל ומאכיל את בנו", לפיכך שמו הפשוט הוא: הגוזל ומאכיל. הדברים פשוטים וברורים, ואין אתה רואה בכך כל קושי. ברם, מעניין הוא כי אנו מוצאים בראשונים דברים מעניינים ביחס לשמות הפרקים הללו, ואין לי הסבר מניח את הדעת לתופעה זו.

פעמיים מצאנו בדברי רש"י¹³⁶ כי פרק תשיעי נקרא אצלו: 'הגוזל עצים', ופרק עשירי נקרא אצלו פעם אחת בשם: 'הגוזל ומאכיל'.¹³⁷ אבל לעומת זאת מצאנו חמש פעמים

131 ראה ד' ילין, תורת השירה הספרדית, ירושלים, תשל"ח, עמ' 226–229. היצירה עצמה נמצאת בתוך: משה אבן עזרא, שירי החל, מהד' ח' בראדי, ברלין, תרצ"ה, חלק ראשון, עמ' רצו–תא.

132 בספרו העיונים והדיונים (על השירה העברית), מהד' א"ש הלקין, ירושלים, תשל"ה, עמ' 243.

133 ילין הנ"ל עמ' 228.

134 היינו, ממקום החכמה וכו', משוך (מלשון "מן המים משיתיהו", שמות ב, י) מספר הנקרא תרשיש, שמניין חרוזיו הוא כמניין המלה תרשיש (1210).

135 הערות ותיקונים מאת ח' ברודי לספרו של ילין הנ"ל (הערה 131), עמ' 348. וכן כתב ברודי גם בשער של החלק הראשון של שירי משה אבן עזרא (הנזכר לעיל בהערה 131): "ספר הענק שקראוהו ללא נכון בשם התרשיש", ובביאורו לספר הענק הנמצא שם בחלק שלישי, עמ' 151.

136 ב"מ עז ע"ב ד"ה כרבי יהודה; בכורות כח ע"ב ד"ה ר"מ.

137 ב"ק סב ע"א ד"ה אליבא.

בדבריו¹³⁸ כי פרק תשיעי נקרא באופן סתמי: 'פרק הגזול', ושלוש פעמים¹³⁹ כוונתו בשם סתמי זה לפרק עשירי.¹⁴⁰

בדברי התוספות מצאנו כי כתבו שש פעמים: 'פרק הגזול' באופן סתמי, וחמש פעמים כוונתם לפרק תשיעי ופעם אחת כוונתם לפרק עשירי.¹⁴¹ אבל פעמים רבות הם מכנים את פרק תשיעי בשם 'הגזול קמא',¹⁴² ואילו את העשירי בשם 'הגזול בתרא'.¹⁴³ ברא"ש מצאנו 'הגזול קמא' ו'הגזול בתרא'.¹⁴⁴ מצאנו בדבריו 'הגזול' סתם,¹⁴⁵ והכוונה בין לפרק תשיעי בין לפרק עשירי.

גם בדברי הרמב"ן מצאנו 'הגזול' סתם, והכוונה לעתים לפרק תשיעי,¹⁴⁶ ולעתים לפרק עשירי.¹⁴⁷ אמנם מצאנו בדבריו גם כינויים נוספים: 'הגזול קמא',¹⁴⁸ 'הגזול זוטא',¹⁴⁹ 'הגזול עצים',¹⁵⁰ 'הגזול ומאכיל',¹⁵¹ 'הגזול בתרא'.¹⁵² וכן מצאנו גם במגיד משנה.¹⁵³

138 ב"מ ה ע"א ד"ה צריכין כפרה; מג ע"א ד"ה ילקה; זכחים קב ע"ה ד"ה ומה אם; חולין קלא ע"א ד"ה תשעה; ערכין כח ע"ב ד"ה האשם.

139 סוכה לא ע"א ד"ה ורבנן; ב"מ טז ע"א ד"ה עד דמטא; שם טז ע"ב ד"ה כל מעשה ב"ד.

140 אעיר כאן, כי בב"ק ז רע"א כתב רש"י: "בפירוקין דשור שנגח", ולא ציין אם הכוונה לשור שנגח ארבעה וחמישה, הוא פרק רביעי בב"ק, או כוונתו לשור שנגח את הפרה שהוא פרק חמישי שם. זה דומה קצת לנידון דירן, אלא שבכל שאר המקומות שבהם מוזכרים פרקים אלו בדברי רש"י הוא מדייק לציין: שור שנגח ארבעה וחמישה, או שור שנגח את הפרה, ונראה שלפנינו מקרה יוצא דופן.

141 ב"ק מה ע"א ד"ה דאם כן (הם העתיקו מרש"י. אבל ברש"י שלפנינו כתוב: הגזול עצים); נד ע"א ד"ה חמור (לפנינו כתוב: הגזול קמא, אבל בכתבי יד וכדפוסים ישנים כתוב: הגזול קאמר, ותוקן ע"י רש"ל כפי שיכתב בספר המפתח וספר שינויי נוסחאות לבבא קמא, מהד' פונקל), ב"מ כב ע"א ד"ה מה (פרק עשירי), מג ע"א ד"ה והתנן (פרק תשיעי), סג ע"א ד"ה דאמר (פרק תשיעי), מנחות מט רע"ב ד"ה תלמוד לומר (פרק תשיעי).

142 שבת קמג ע"ב ד"ה ור' יוחנן; יומא לו ע"ב ד"ה לאו; שם נו ע"ב ד"ה מאי שנא; ב"מ ט ע"א ד"ה הואיל; לד ע"א ד"ה אלא; לז ע"א ד"ה התם ועוד.

143 מו"ק טז ע"א ד"ה מתרינן; יז ע"א ד"ה נידוי; ב"מ ג ע"ב ד"ה אשם; לא ע"ב ד"ה אם יש; נח ע"ב ד"ה זה; ועוד.

144 הגזול קמא: כתובות ט, י; קידושין ב, יא; ב"ק ב, טז, ועוד. בב"מ א, ט קראו בשמו: הגזול עצים. הגזול בתרא: כתובות יא, כד; גיטין ו, ז; ב"ק ג, א, ועוד.

145 מו"ק ג, ה (הכוונה לפרק עשירי); ב"ק ג, ט; ז, ב (הכוונה בשניהם לפרק תשיעי).

146 בחידושי לקידושין יב ע"א ד"ה ואיני; ב"מ ה ע"א ד"ה ומיהו; ב"ב קד ע"א ד"ה א"כ, ועוד.

147 בחידושי לשכת מז ע"א ד"ה בגלילא; כתובות פה ע"ב ד"ה ליכא; קידושין כח ע"א אשכחן; ב"מ ע ע"ב ד"ה מאי; ב"ב ח ע"א ד"ה ונראה, ועוד.

148 ב"מ סג ע"א ד"ה עושין.

149 קידושין יג ע"ב ד"ה ומסתברא; ב"מ לז ע"א ד"ה אלמא.

150 ב"מ ג ע"א ד"ה ולפי; ה ע"ב ד"ה ומגו.

151 קידושין יד ע"ב ד"ה מתני' וקונה.

152 ב"מ כב ע"א ד"ה והוי; עז ע"א ד"ה ואתא.

153 בדקתי רק מעט בהלכות גזילה ואבידה. הגזול סתם: א, ה; ב, יד; ג, דה; ה, ג, ועוד. הגזול עצים: א, א.ו.יג. ועוד. הגזול ומאכיל: א. א.ז. ב. א: רפ"ה. ועוד. הגזול בתרא: א. יג. ה. יז.

שינוי מעניין בשמות הפרקים אנו מוצאים בדברי הרי"ף. לאמור, כאשר הוא כותב בדבריו פרק 'הגזול' סתם, הכוונה היא לפרק עשירי.¹⁵⁴ ואילו פרק תשיעי נקרא אצלו: 'הגזול עצים',¹⁵⁵ או: 'הגזול קמא'.¹⁵⁶ רק פעם אחת מצאנו אצלו כי קרא לפרק זה בשם 'הגזול' בלבד.¹⁵⁷

שינוי אחר מצאנו בדברי בעל העיטור. בדבריו נמצא רק פרק 'הגזול', וללא כל כינוי.¹⁵⁸ מעניין כי כן מצאנו לו לעיל גם ביחס לפרק ראשון ושלישי במסכת סנהדרין, שאין הוא מבדיל ביניהם, ושניהם נקראים אצלו: 'דיני ממונות'. בדומה לכך מצאנו כי הזכיר מספר פעמים: 'פרק שור שנגח',¹⁵⁹ ואי אתה יודע אם כוונתו לפרק שור שנגח את הפרה, או כוונתו לפרק שור שנגח ארבעה וחמישה. עם זאת יש מספר פעמים שהבדיל ביניהם,¹⁶⁰ ואולי זו תוספת מאוחרת. כך הדבר גם ביחס לפרק המביא גט, שאין הוא מבדיל לעתים בין המביא גט קמא לבתרא.¹⁶¹ אבל גם כאן מצאנו כי פעמים אחרות הוא מבדיל ביניהם.¹⁶²

(ב) שם פרק או מספר פרק

ראינו לעיל כי הרמב"ם, ובעקבותיו גם רלב"ג, הם היחידים שאינם מפנים לפרק בשמו, אלא אך ורק על פי מספרו הסידורי. שאר הראשונים אינם נוהגים כן, אלא הם מציינים לפרק לפי שמו. אכן גם לדבריהם אין הציון על פי שם הפרק חד משמעי. אדגים את העניין ביחס לרש"י.

באמצעות התקליטור של פרוייקט השו"ת של אוניברסיטת בר אילן, נבדוק את מספר הפעמים שבהם מופיע ברש"י: פרק ראשון או פרק קמא, פרק שני, וכו'. ברור כי הבדיקה אינה מדויקת, משום שלא תמיד מראי המקומות נרשמו על ידי רש"י עצמו, אלא בחלק ניכר הם נרשמו על ידי המדפיסים. יש עוד אי אלו סיבות לאי דיוקים מסוימים בכתיבת

154 אציין לפי רי"ף דפוס וילנא, מ"ק ח ע"א; ב"מ כג ע"ב; כה ע"ב; נו רע"ב [בדפוס וילנא הוסיפו: ומאכיל, ואינו נכון]; ב"ב כג סע"ב [הב"ח הוסיף שם: בתרא, וללא צורך].

155 ב"מ ד ע"א; ז ע"א; סח ע"ב.

156 ב"ק יב ע"א.

157 סוף שבועות. ודע כי כל המקומות ברי"ף מקויימים גם ברי"ף כ"י ניו יורק, מהר" פרידמן, ד"צ מקור, ירושלים, תשל"ד.

158 מאמר שלישי אגב, דף יד ע"ד (הכוונה לפ"ט); אחריות יט ע"ג (פ"ט); קיום טופסין וחותמין, לג ע"א (פ"י); שלישות ממון, מג ע"ג (פ"ט); אות ק קיום נה ע"ב (פ"י), ועוד הרבה. אבל מצאנו גם: בפ' בתרא דב"ק (מאמר ששי, שמות בעלים, כה סע"ד).

159 אות שין, שכירות, דף ג ע"ב; אות בית, בירורין, ב רע"ד; שם, ביקורת, ג ע"א; מלה על המשכון, כד ע"א; שער שני, הלכות שחיטה, לו ע"ב.

160 אות שין, שיתוף, דף מא ע"ד: פ' שור שנגח ד' וה'; שם, שכירות, מט רע"ג: בפרק שור שנגח את הפרה, אלא שבהגהות רמא"י כתב שצ"ל: פרק מרובה. אות פה, פקדון, ע סע"ג: בפרק שור שנגח את הפרה.

161 מאמר שביעי, כתיבת גיטין ושטרות, דף כו ע"א; שם כח ע"א; אות שין, שלישות גט, מז סע"ב;

162 אות שין, שלישות גט, דף מד ע"ג, ע"ד: בפרק קמא דגיטין.

מראי המקום, אבל למרות זאת סביר לומר כי ההבדלים בתוצאות לא נגרמו רק עקב הסיבות הללו, אלא יש בהם כדי ללמד על שימוש של רש"י בשמות פרקים, או בציון לפרקים לפי מספרם הסידורי.

אלה הן התוצאות:

פרק ראשון או פרק קמא¹⁶³ – 604.

פרק שני – 127. פ"ב¹⁶⁴ – 126.

פרק שלישי – 91.

פרק רביעי – 43.

פרק חמישי – 11.

פרק בתרא¹⁶⁵ – 156.

המסקנה ברורה ופשוטה. לפרק ראשון יציין רש"י בדרך כלל על פי המספר הסידורי, ולא על פי שם הפרק. ביחס לפרק אחרון אנו רואים כי רש"י נוהג לציין: פרק בתרא, ואין הוא מציין לפי המספר הסידורי של הפרק.¹⁶⁶ ביחס לשאר הפרקים אנו רואים כי ככל

163 יש לדעת כי הציון המקוצר הוא תמיד: פ"ק (נמצא כן 340 פעמים), ולא: פ"א (פרט ליבמות כח ע"ב ד"ה בכולן ששם נמצא: פ"א, אבל בדפ"ר הנוסח הוא: בפרק ראשון. ללמדך כי הקיצור: פ"א, לא היה מקובל). עוד יש לדעת כי הציון: פרק ראשון, נמצא 12 פעמים בלבד, וכנראה שאינו מקובל, אבל לא מצאתי בעניין זה חילופי נוסח בדפוס ראשון. מעניין כי ברש"י יבמות כח ע"ב, שצויין קודם, נמצאים זה ליד זה שני הציונים, בתחילה: פרק קמא, ואחריו: פרק ראשון, ואף כאן אין חילופי נוסח בדפ"ר.

164 כאן תיתכן אי התאמה מסוימת עם: פרק בתרא, זאת משום שההפניה: פ"ב, יכולה להתפרש כשני אופנים. התוצאה יכולה אפוא להיות נמוכה יותר, אם נוריד את המקומות שבהם הכוונה היא לפרק בתרא.

אגב, ברור כי ראשי תיבות אלו יכולים לגרום לטעויות. אדגים זאת בנושא שלנו. בכתובות ד ע"א כתבו התוס' בד"ה אבל "בפ"ג דמועד קטן", וציון זה לכאורה תמוה, שהרי פרק זה הוא פרק אחרון. ואכן בדפ"ר, דפוס ויניציאה, כתוב: "בפ' ב' דמועד קטן", וברור כי הכוונה לפרק בתרא, והתיקון מיותר. כך גם אירע בגיטין כ ע"ב תר"ה בכתובת. לפנינו כתוב: "בפ"ג דמכות", אבל בדפ"ר כתוב: "בפ"ב דמכות", והכוונה היא כמובן לפרק בתרא. מעין זה בזכחים עה ע"א תר"ה והא בעי, שלפנינו כתוב: "בפ"ג דמועד קטן", אבל בדפ"ר כתוב: "בפ' שני", וברור שהיה כתוב: "בפ"ב", היינו כפ' בתרא, ושובש בדפוס ראשון, והתיקון שלפנינו הוא נכון, אבל לא על פי דרך הציון המקובלת של התוספות. ראה לעיל הערה 163. *

165 ראה הערה קודמת, לאמור, אפשר שהתוצאה כאן גבוהה יותר, אם נוסיף את אלו שנכתבו: פ"ב, והכוונה לפרק בתרא.

166 לגבי פרק אחרון יציין רש"י: פרק בתרא, ולא לפי המספר הסידורי. בחולין לד ע"א ד"ה טומאה ושם לה ע"א ד"ה דליכא כתוב ברש"י: בפ"ח דיומא, אבל בשיטה מקובצת הוגה: בפרק בתרא, וכן הוא בדפ"ר של התלמוד. במנחות ו ע"א ד"ה כל אשר כתוב ברש"י: בפ"ט דבכורות, אבל בדפ"ר הנוסח: בפ"ב [=בפרק בתרא]. בערכין י ע"ב ד"ה ראש חודש כתוב ברש"י: בפ"ד דתענית, אבל בדפ"ר הנוסח: בפ"ב דתענית. ללמדך שאכן רש"י מציין לפרק האחרון כפרק בתרא, ולא לפי מספרו הסידורי.

שמספרו הסידורי של הפרק עולה, סביר יותר שהציון יהיה לפי שמו של הפרק ולא לפי מספרו הסידורי.¹⁶⁷

אגב, מסקנה זו נכונה גם לגבי בעלי התוספות, הואיל וגם בהם ערכתי בדיקה דומה, אלא שלא הטרחתי את הקורא ברישום התוצאות כאן. ברור שיש יוצאים מן הכלל, אבל כך הוא ברוב המקרים.¹⁶⁸ לכן במקום שהמגיהים הפנו לפרק מסוים על פי מספרו הסידורי, יש להתייחס לכך כאל מראה מקום, אבל אין זאת אומרת שכך היה מציין רש"י¹⁶⁹ או בעלי התוספות.¹⁷⁰ נראה לי שמסקנה זו תהיה נכונה גם לגבי ראשונים נוספים, אבל לא בדקתי זאת.

אכן, על הקורא לדעת כי ביחס לסדרי זרעים וטהרות הרי שאצל הרשב"ם והתוספות המצב שונה ממה שראינו עד עתה. לאמור, רש"י נוהג בסדרים אלו בהתאם לשיטתו, והוא קורא לפרקים בשמם.¹⁷¹ ברם, הרשב"ם¹⁷² ובעלי התוספות אינם נוהגים כן, אלא בסדרים אלו הם מציינים לפי מספרו הסידורי של הפרק.¹⁷³ עם זאת מעניין מאוד לציין, כי כאשר

167 דוגמה יפה לכך הם דברי רש"י בב"ק סט ע"א. על דברי התלמוד שם: "כל מקום ששנה רשב"ג במשנתנו הלכה כמותו חוץ מערב וצידן וראיה אחרונה", כתב רש"י: "ערב, בגט פשוט (פרק תשיעי במס' ב"ב). צידן, במי שאחוז קורדיקוס (פרק שביעי בגיטין). וראיה, בפרק (שני) [שלישי] דסנהדרין". הרי לך כי רק בסנהדרין ציין רש"י לפי מספרו הסידורי של הפרק, ואילו בשאר קרא לפרק בשמו. אבל בכתובות עז ע"א, גיטין עה ע"א, ב"מ לח ע"ב, ב"ב קעד ע"א, סנהדרין לא ע"ב, נקט רש"י בשמות שלושת הפרקים הללו. אבל אין בכך קושי, שהרי השינוי הוא רק ביחס לפרק רביעי מסנהדרין שפעם ציין לפי מספרו הסידורי, ואילו בכל שאר הפעמים קראו בשמו, ואילו באלו שמספרם הסידורי גדול יותר תמיד קראם בשמם, והוא כדברינו.

168 כגון רש"י פסחים לג רע"א ד"ה וחכ"א: "בפרק חמישי דמעילה", אבל בדפוס וניציאה הנוסח הוא: בפר' קמא. יומא טו סע"א ד"ה הזה ממנו: "לקמן פרק חמישי".

169 כך ברש"י לפנינו ב"ק יג ע"א ד"ה במעשר נמצא: "בבכורות פ' [חמישי]". אבל המעיין בספר המפתח וספר שינויי נוסחאות לב"ק, מהד' ר"ש פרנקל, ימצא כי בדפוס וניציאה הנוסח הוא: בפר' קמא, וכ"ה באחד מכתבי היד. בכתבי יד אחרים הנוסח הוא: בפר' בתרא. ויש כתבי יד שכתוב בהם שם הפרק: בפרק ער כמה, שהוא פ"ד בבכורות. מעין זה נמצא בתוספות. כך בקידושין ג סע"א ד"ה ואשה נמצא לפנינו: "בפרק [חמישי] דבבא מציעא", אבל בדפוס וניציאה הנוסח הוא: בפרק קמא.

170 בקידושין ג סע"א תר"ה ואשה נמצא לפנינו: "בפרק [חמישי] דבבא מציעא", אבל בדפוס וניציאה הנוסח הוא: בפרק קמא. כמו"כ בגיטין פב ע"א תר"ה אלא נמצא לפנינו: "בפ"ג דיבמות", אבל זו תוספת של מהרש"ל, וציון זה אינו נמצא בדפוס ראשון. והנה בתוספות הציון הוא תמיד: בפר' ד' אחין וכד' (מצוי בתוספות 34 פעמים), ולא נמצא ולו פעם אחת הציון: פ"ג דיבמות. על עניין זה העמידני רד"צ הילמן. עוד הוסיף ואמר כי ברי שרש"ל ידע זאת, ולא התכוון להוסיף את אשר הוסיף בלשון התוספות המדויקת, אלא רק לתוכן העניין.

171 כלים – רש"י ב"ק צב ע"ב ד"ה המחומר: "במסכת כלים היא בפרק טבעת אדם" (פ"י"ב), שם, קה ע"א ד"ה חבית: "במסכת כלים בפרק ואלו מצילין" (פ"י"ב). טהרות – זבחים נ ע"ב ד"ה מטמאה: "במסכת טהרות בפרק שלש עשרה דברים" (פ"א). דוגמה זו חריגה, שהרי מדובר כאן בפרק ראשון. שם סט ע"ב ר' יהודה: "במסכת טהרות בפר' י"ג דברים". *

172 בב"ב פט ע"ב ד"ה תניא: "במסכת כלים פרק כ"ט ולענין טומאה נשנית".

173 כלים – שבת מט ע"ב ד"ה לא אמרו (פ"י"ג דכלים), פ ע"ב ד"ה למימרא (פ"י"ז דכלים), קיב ע"ב סנדל (פ"י"ז דכלים), ועוד מקומות במסכת שבת. עירובין ד ע"ב ד"ה כל כלי (פ"י"ז דכלים), כד ע"א ד"ה

התוספות מציינים לפרק מסוים הנמצא בתוספתא בסדרי זרעים וטהרות, אזי בדרך כלל הם מציינים לשמו של הפרק, ולא למספרו הסידורי.¹⁷⁴ לא מצאתי כרגע הסבר מניח את הדעת לתופעה זאת.

אבל (פכ"ו דכלים), כט ע"ב ד"ה בגדי (פכ"ז דכלים), סוכה ו ע"א ד"ה שיעורן (פי"ז דכלים), יב ע"ב ד"ה מהו דתימא (פי"ח דכלים), ועוד ועוד. ביחס למסכת כלים מצאנו רק פעם אחת ציון לפי שם הפרק, כאשר מספרו הסידורי גבוה, ונמצא כן בתוס' מנחות צו ע"א ד"ה תנן שצינו לשם הפרק, והוא פרק יז.

נגעים – סוכה יב ע"ב ד"ה באניצי (פי"א), כא ע"א ד"ה יליף (פי"ג), סוטה טז ע"ב ד"ה מביא (פי"ד). טהרות – יבמות טו ע"א ד"ה עירוב (פ"ח). סוטה כח ע"ב ד"ה ברשות (פ"ח). מנחות כד ע"ב ד"ה צירוף (פ"ח).

174 תרומות – מנחות כב ע"ב ד"ה ורבי יהודה: "ועוד במס' תרומות פרק סאה תרומה בתוספתא". גדה ב ע"ב ד"ה היה הכורך: "בתוספתא דתרומות פרק התורה והמעשר". כלים – שבת נט ע"א ד"ה בשעה: "בתוספתא דכלים פרק כיפה". ר"ה יט סע"א ד"ה יהודה: "בתוספתא דכלים פרק מחט וטבעת". וכן הזכירו הפניה זו גם בחולין נה ע"א ד"ה שיעורן. אהלות – שבת קנב סע"ב: "בתוספתא דאהלות בפרק אמר רבי יהודה". בכתובות ד ע"ב ד"ה עד שישתם, ציינו לשניהם: "בתוספתא דאהלות פרק ד' אמר רבי יהודה". טהרות – סוטה כח ע"ב ד"ה מכאן: "בתוספתא דמסכת טהרות פרק הנבילות השחוטות". זבחים עח ע"ב ד"ה הא דרביה: "בתוספתא דמסכת טהרות בפרק שמתחיל דם טמא". יש עוד דוגמאות מסוג זה, ואיני רוצה להאריך.